Slottskyrkan på Uppsala slott

Av NILS SUNDQUIST

I den stora stadsbranden i Uppsala 16 maj 1702 förstördes även Uppsala slott, vasakungarnas stolta byggnadsverk på åshöjden söder om staden. Man vet icke vad det kunde bero på att elden kom ända upp till slottet, så långt beläget från den egentliga eldhärden nere i staden som det var. Kunde elden äta sig upp utefter åsens grässlänt, eller var det någon däruppe i fångtornet, som i den allmänna förvirringen passade på att låta även slottet brinna? Vi vet tyvärr ej säkert vad som hände.

Ända fram till 1740-talet stod det väldiga slottet som en spöklik ruin. Man kan lätt göra sig en föreställning om hur förödelsen för varje år alltmer grep omkring sig, både i kungsvåningar, slottskyrka, rikssal och långslott. Det var svårt att få något motiv för slottets fortsatta användning. Uppsalas traditionsrika roll som kungsstad höll på att förblekna. Därtill må betänkas att rummen i de dubbla kungsvåningarna voro över 6 m höga, kyrksalen inemot 20 m hög och rikssalen även den mycket stor. Till slottet hörde den vid branden bevarade bastionerade fronten mot väster; den var någonting som var absolut antikverad på 1700-talet. Förutsättningarna för att vasaslottet i Uppsala åter skulle komma till hälsa blev allt mindre.

Så uppträdde en dag på den nog så bedrövliga scenen en person, genom vilkens insats slottet oväntat kom att »räddas», icke i den gamla formen utan efter hel ombyggnad i en för tiden modern arkitektonisk dräkt. Den räddande ängeln var arvhertigen Adolf Fredrik (1710–1771). Han behövde för sig och sin maka Lovisa Ulrika av Preussen, Fredrik den stores syster, en lämplig arvhertigbostad och valet föll på den ståtligt belägna uppsalaborgen. Förutom det för en estet mycket tilltalande läget på åsens krön hade

slottsruinen den förtjänsten att den kunde ge material, bilda stomme, till de nya murverken. Meningen var alls icke att spara något av det gamla synligt; murmassan bedömdes enbart som besittare av ett visst byggnadsvärde som rik procentsats i de nya murarna.

Sedan Adolf Fredrik kommit till klarhet hände stora ting. Han gav överintendenten Carl Hårleman (1700–1753), tidens ledande arkitekt i Sverige, i uppdrag att planera det nya arvhertigslottet; det var ju också efter hans ritningar, fastställda 1744, som byggnadsarbetena kunde börja. De pågingo till 1762, då på grund av penningbrist arbetena måste avbrytas. Redan 1751 hade Adolf Fredriks anslag indragits. Att man icke fullföljde projektet berodde även på andra orsaker. Uppsala hade, som ovan redan antytts, alltmer kommit ur spel som kungsstad, ja, till och med som

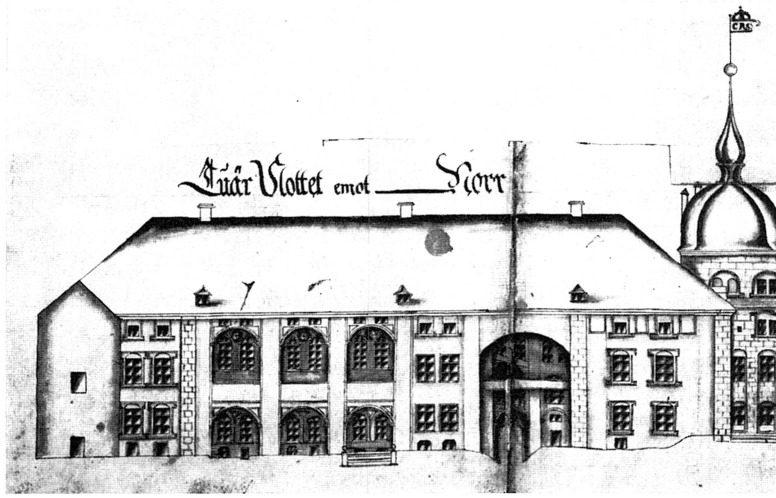

Bild 1. Uppsala slott, dess borggårdsfasad enligt professor Olof Rudbecks ritningsserie, 1680-talet. Kyrkan markeras av de tre »nischerna» t. v. om stora genomfarten; längst t. h. sydvästra tornet på bastionen Gräsgården, längst t. v. sektion genom långslottet. Själva kyrkfasaden, från början fri, ses förbyggd av den loggia, den s. k. Trumpetargången, som när den tillkom, sannolikt på 1620-talet, avsåg att förena kungsvåningarna och rikssalen utan att kyrkan behövde beträdas. — Uppsala universitets bibliotek.

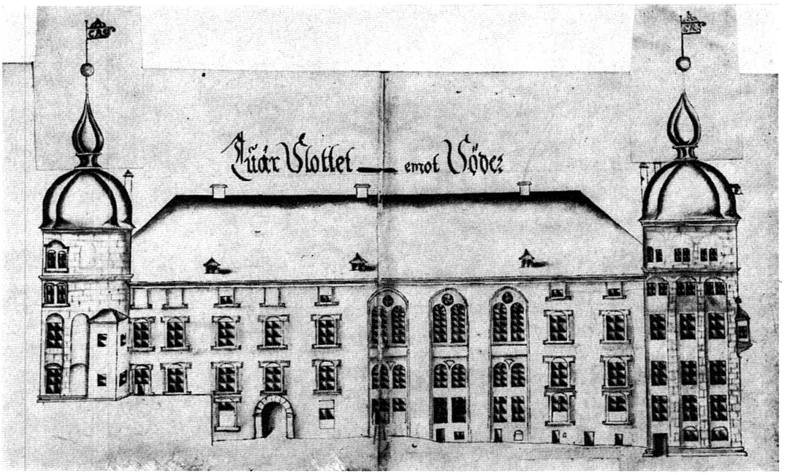

Bild 2. Uppsala slott, dess sydfasad enligt de rudbeckska ritningarna. Kyrkans läge markeras av de tre höga goticerande fasadnischerna. De övre fönstren markera höjden för kyrkans södra läktare, de undre kyrkans nedre parti. De nedersta fönstren tillhör våningen under kyrkan. T. h. ses sydöstra tornet, på vars huv slottsklockan, »timklockan», sitter. Längst t. v. sydvästra tornet på bastionen Gräsgården.

kröningsstad. Den siste regent, som kröntes i Uppsala domkyrka, var Karl XII:s syster Ulrika Eleonora. Det hände 1719. Härefter har kröningarna ägt rum i huvudsak i Stockholm. En annan faktor, som gjorde att det halvfärdiga uppsalaslottet kom i skuggan, var att Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika blivit kung och drottning. De bosatte sig nu på Drottningholm och torde väl knappast någon gång ha använt sig av sin halvfärdiga arvhertigbostad i Uppsala. Det nu sagda kan anses som ett tillskott i den kedja av negativa händelser, som ligga till grund för den tragik, som tyvärr alltid vilat över Uppsala slott — slottet som aldrig blivit färdigt och som knappast någon gång tagits i anspråk som kungaslott.

Vad som här sagts hör ju egentligen icke till slottskyrkans historia. Men det kan vara värt att lägga på minnet att när Hårlemans slott murades, fick den forna slottskyrkan genom den tillämpade principen att de gamla murverken skulle bilda kärna i de nya

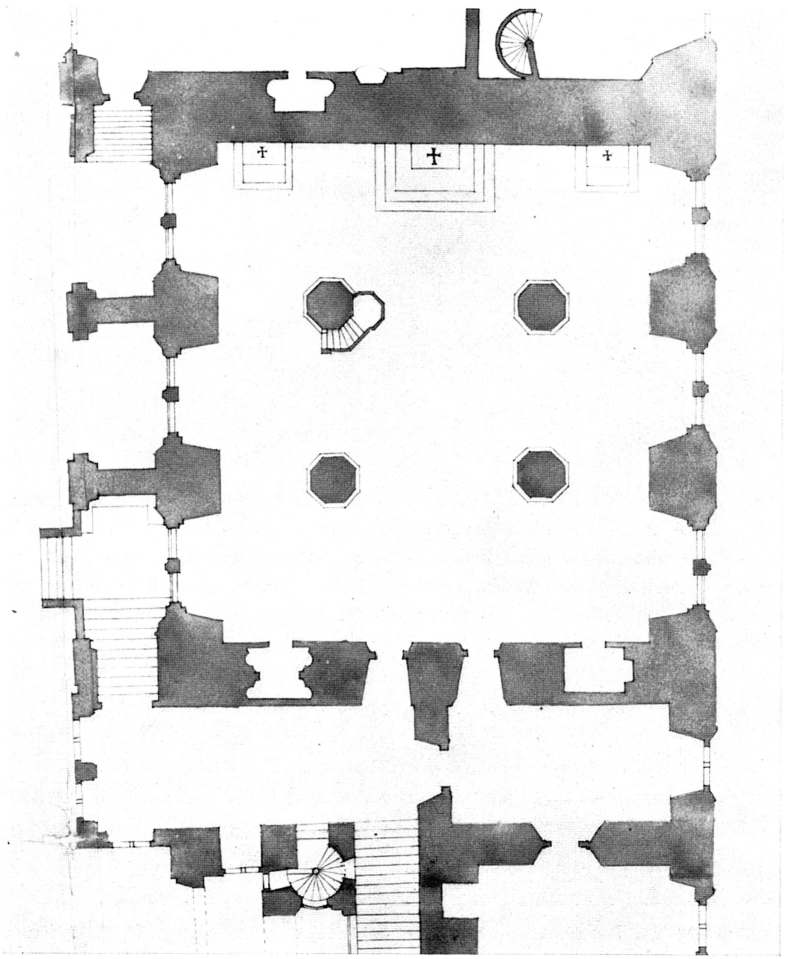

Bild 3. Slottskyrkan på Uppsala slott, enligt slottsarkitekten Jean de la Vallées uppmätning omkring 1660. Ritningen visar kyrkans golvplan. Inre måtten äro 22 × 24 m. I den treskeppiga kyrkan ses de fyra pelare, som uppburit läktarvåningen; vid nordöstra pelaren predikstolen i mittskeppet, som avslutas med högaltaret, de två sidoskeppen avslutas med var sitt sidoaltare. T. v. utanför kyrkans norra vägg ses de två murpelare, som dels motverkat nordväggens sättning, dels uppburit förbindelsegången, Trumpetargången, mellan västpartiet och rikssalen. Väster om kyrkrummet ses till höger ett förrum, som stått i kontakt dels med kyrkan, dels med Drottningsalen i nedre kungsvåningen. T. v. därom slottets huvudtrappa, i sitt inre supplerat av en vindeltrappa. — Nationalmuseum.

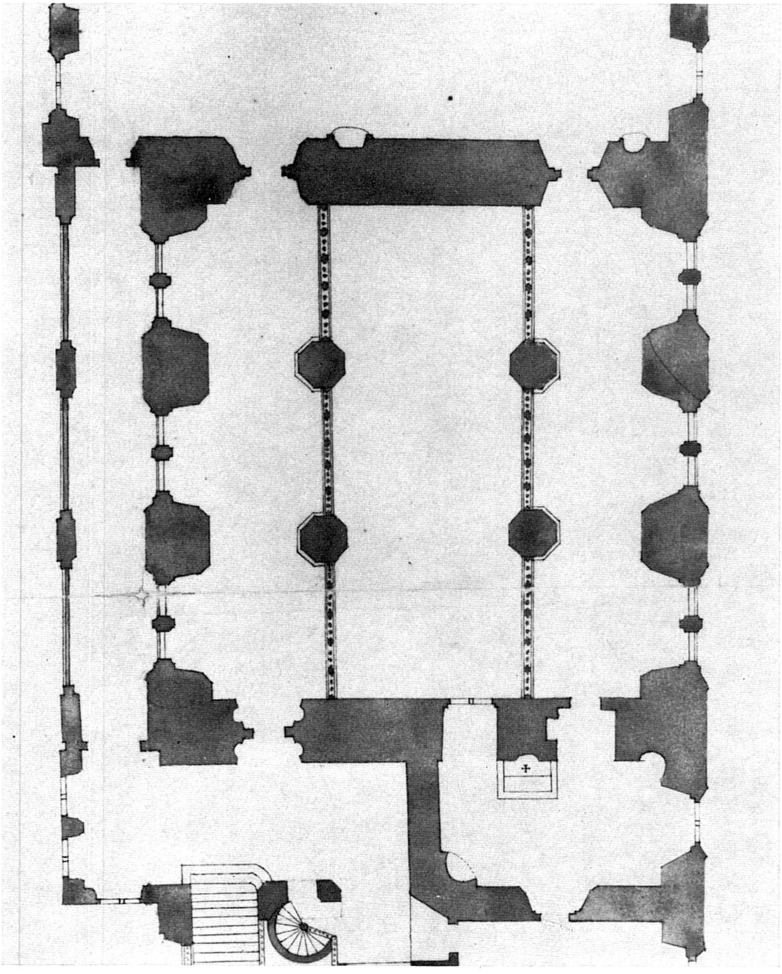

Bild 4. Slottskyrkan på Uppsala slott, övre planen enligt Jean de la Vallées ritning; läktarna, som äro i höjd med piano nobile, stå båda med portaler i förbindelse med rikssalen, som ses längst upp. Utanför norra läktaren t. v. Trumpetargången utanför nordfasaden. Väster om kyrkrummets sydvästra hörn ett kapell, som stått i förbindelse med Drottningsalen i övre kungsvåningen. Från kapellet, försett med eget altare, hade den eller de, som uppehöll sig där, förbindelse med kyrkans mittskepp medelst ett fönster. T. h. om altaret ses kapellets portal in mot södra läktaren.

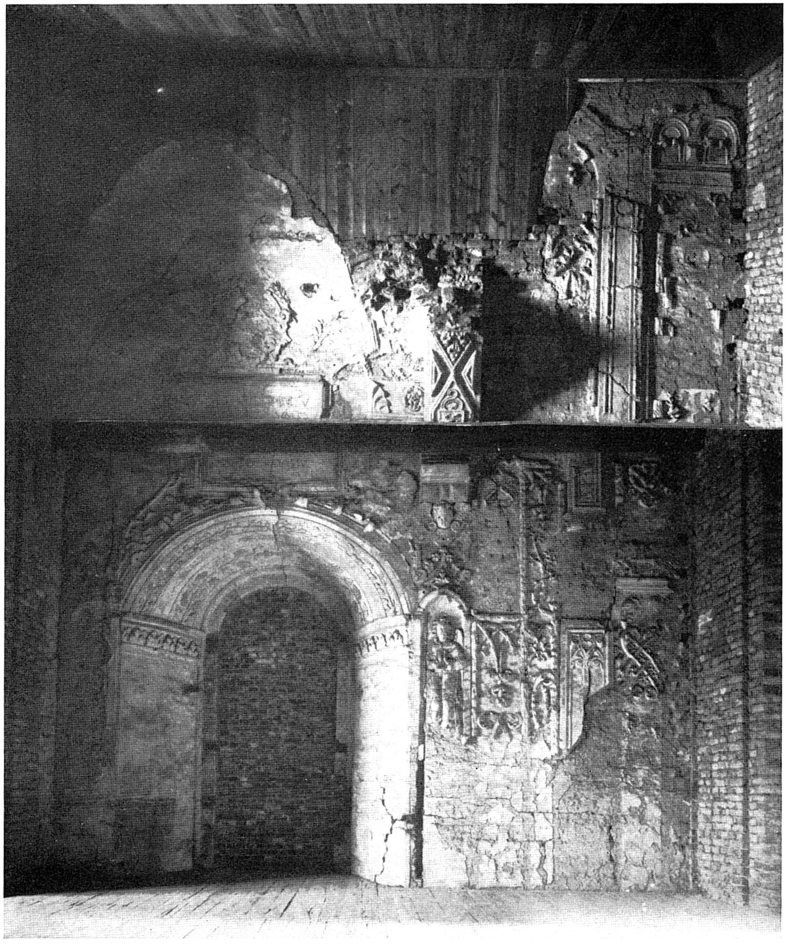

Bild 5. Slottskyrkan på Uppsala slott, delar av dess östra vägg och norra läktaren fotograferade vid Landsarkivets inredning 1902. Golvet längst ner på fotot är i nivå med kyrkans norra läktare. Portalen, som lett från norra läktaren till rikssalen, krönes av en fyrkantig kartusch med bibelspråk. Därovan det resliga valvsåret till läktarens östligaste kryssvalv. Mitt på bilden det valvanfang, från vilket den östligaste av de tre läktararkaderna utgått. T. h. ses delar av altarväggen i mittskeppet, som från läktarnivå höjt sig mot mittskeppets hjässpunkt vid pass 13 m. Fotomontaget är sammansatt av två fotografier, hopställda så att de i princip motsvara östväggens uppbyggnad. — Foto A. DAHLGREN 1902.

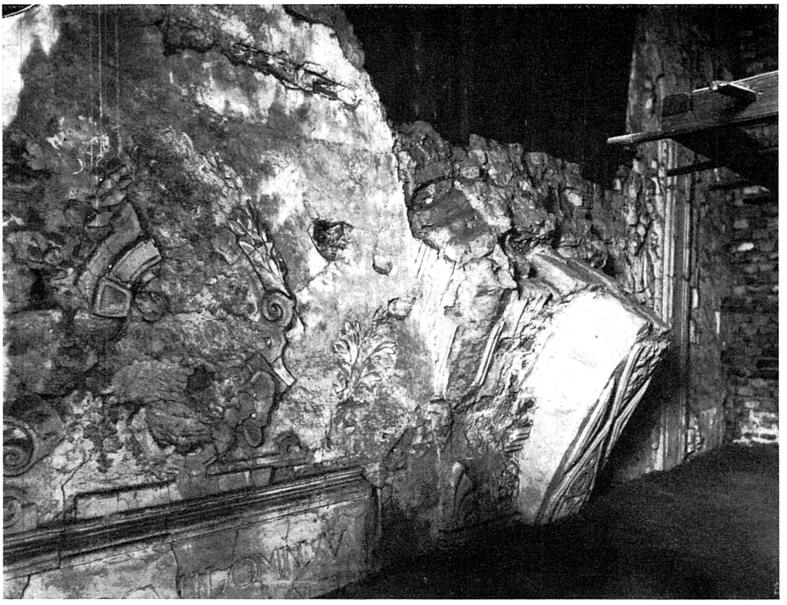

Bild 6. Motivet överst t. v. å bild 5 ses här i detaljbild, tagen från nordväst. T. v. ses överdelen till den med bibelspråk försedda kartuschen över norra läktarportalen, t. h. anfanget till norra sidoskeppets östligaste arkadbåge. — Foto A. DAHLGREN 1902.

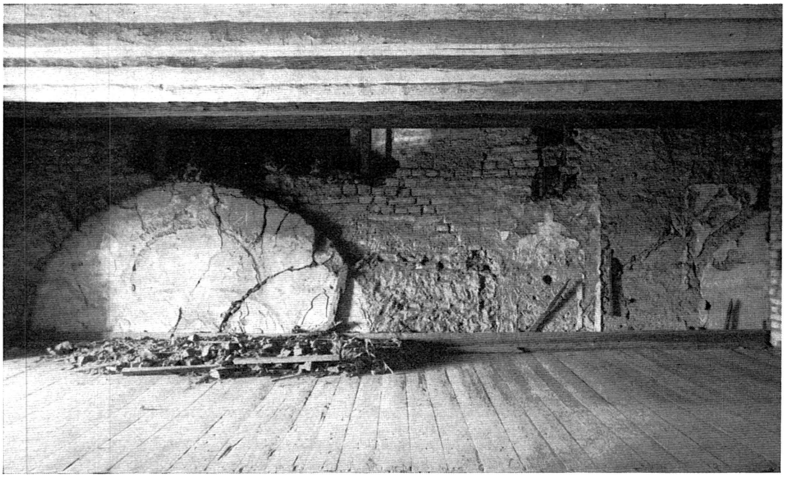

Bild 7. Östväggen i kyrkans nedre norra sidoskepp. Man ser bågkonturen till nedre sidoskeppets östligaste valv mot östväggen. — Foto A. DAHLGREN 1902.

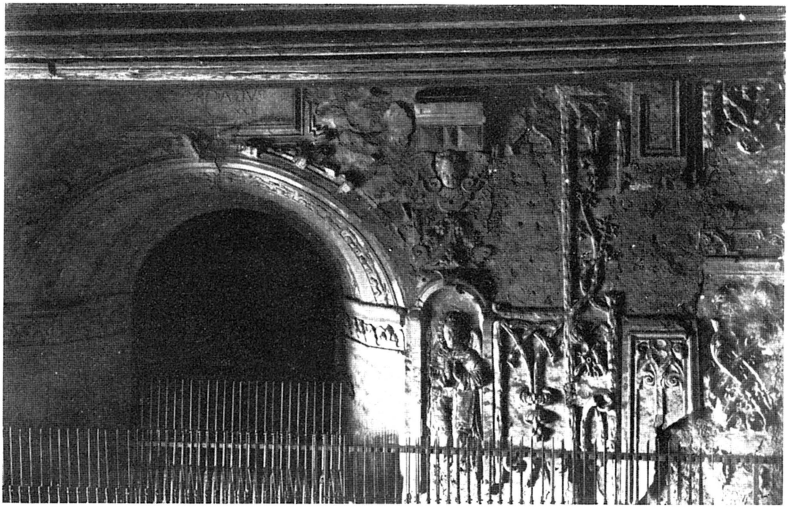

Bild 8. Del av slottskyrkans östvägg i nivå med norra läktarens portal till rikssalen. T. h. delar av mittskeppets stuckdekorationer i mittsektionen. — Foto A. DAHLGREN 1902.

även den sin skyddande murmantel. Med sin sällsport höga resning kunde slottskyrkan lämna stomme till icke mindre än fyra inom densammas kub inbyggda våningar, bland dem de nya »kungsvåningar», som Carl Hårleman så att säga flyttat in från bastionen Gräsgården. Desamma kompletterades med en »Drabantsal», förlagd till nuvarande Rikssalen. Men det nybyggda togs, som nyss antyddes, aldrig någon gång i bruk. Arvhertigparets våningar fingo tjänstgöra som spannmålsmagasin, med tiden även som Upplands regementes vapenarsenal. Strax efter mitten av 1800-talet fick Uppsala läns landsting lokaler i några av de lägre belägna rummen. Egentligen blev »kungsvåningarna» utnyttjade i hel utsträckning först för det nybildade Landsarkivet i Uppsala, som där inflyttade efter vederbörlig inredningsombyggnad 1902. Så är situationen alltjämt.

I den stora bedrövelsen är det glädjande att kunna konstatera att stora partier av slottskyrkans innerväggar finnas kvar bakom Landsarkivets hyllinredning. Särskilt är så förhållandet vid de par-

tier, där kyrkans altarvägg intill Rikssalen en gång befunnit sig. Allt detta är oss bekant tack vare den viktiga åtgärden, som två för Uppsala slotts historia intresserade personer vidtog vid Landsarkivets inredning. De voro Rudolf Cederström och Ragnar Hjorth. De uppmätte noggrant den väldiga altarväggen med dess olika bildscener och de läto fotografen A. Dahlgren ta goda fotografier. Genom den berömvärda åtgärden har möjlighet beretts oss att vetenskapligt bedöma viktiga partier av slottskyrkans interiör. Man kan säga att Uppsala slottskyrka är borta — men den finns ändå kvar!

I föreliggande uppsats skall slottskyrkan på Uppsala slott skildras. Studiens syfte är icke att analysera de i stuck framställda bildscenernas konsthistoriska ställning, ej heller att med komparativa studier pröva till vilket konstnärsnamn de må attribueras. Målet skall stanna vid att beskriva kyrkan, hur den var inrättad, hur den

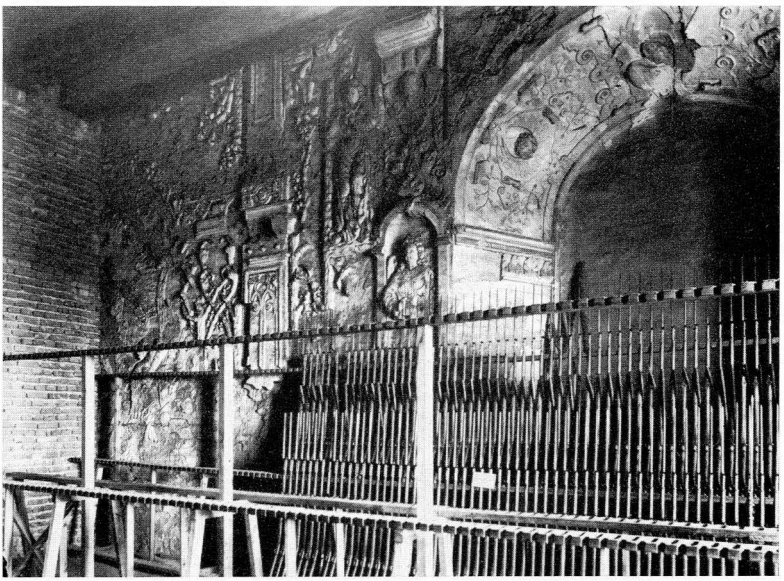

Bild 9. Del av kyrkans östvägg med södra läktarens portal till rikssalen. T. v. del av högaltarväggens mittparti. Jämför bilderna 14 och 15. — Foto A. Dahlgren 1902.

var välvd och i vilket förhållande den stod till de omgivande lokaliteterna, kungsvåningarna och rikssalen. Vidare skall skärskådas hur kyrkans exteriör formade sig och hur 1600-talets byggnadsarbeten kom att förändra framförallt norra fasaden, dvs. den, som vette mot borggården. Slutligen skall upptas spörsmålet om slottskyrkans placering i slottskomplexet samt kriterier framläggas för kyrkans datering.

Material till slottskyrkans beskrivning

Dessförinnan må dock en summarisk redogörelse lämnas för det material, för vilket en undersökning som denna har att utgå. De dokumentariska uppgifterna om slottskyrkan äro mycket få. De räcka icke långt för ett studium av kyrkan. Icke ens 1600-talets

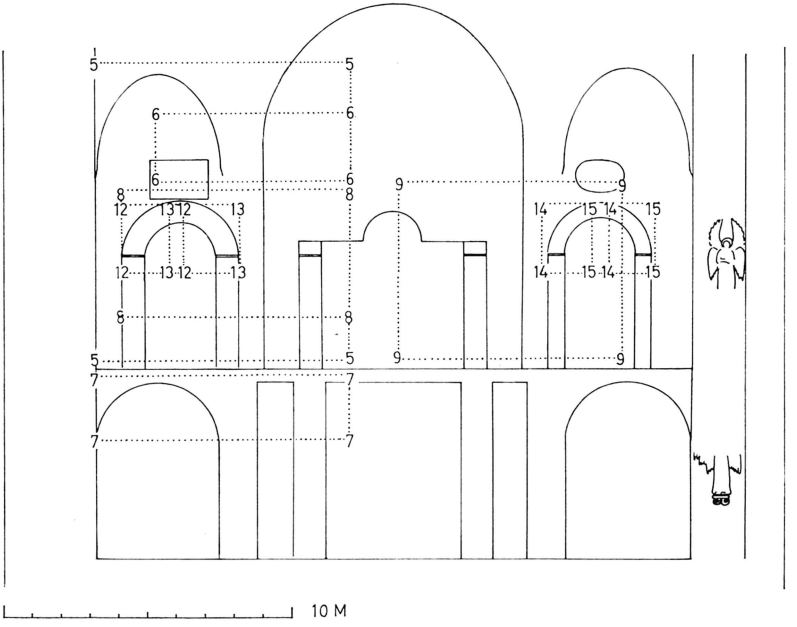

Bild 10. Slottskyrkans altarvägg uppritad i kontur med markeringar av de motiv, som fotografierna, bild 5–9 och 12–15, visa. Prickad fyrhörnig fig. med exempelvis siffran 5 i hörnen visar platsen för foto 5:s yta, osv.

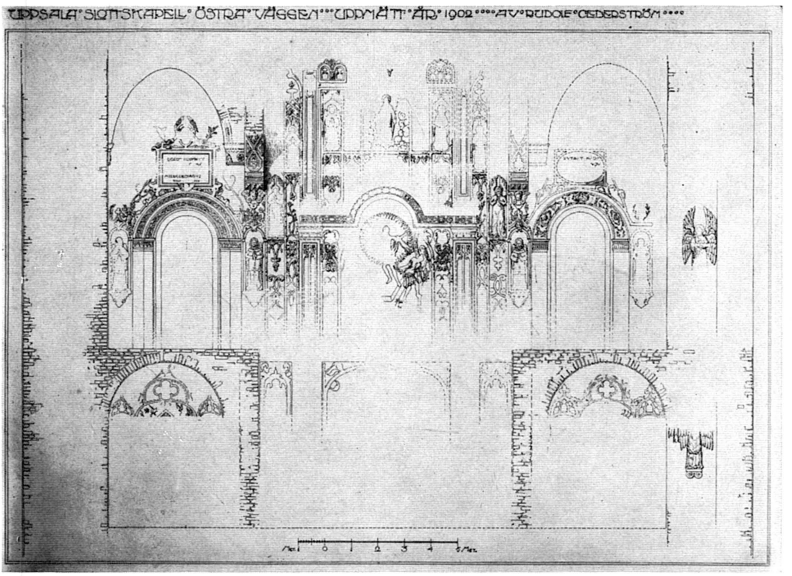

Bild 11. Slottskyrkan på Uppsala slott, altarväggen enligt uppmätning och ritning 1902 av RUDOLF CEDERSTRÖM och RAGNAR HJORTH. I mitten ses de tre sektionerna: den nedersta till i höjd med läktarens golv, mittdelen i höjd med portalerna till rikssalen och den översta stigande högre än övre sidoskeppens valvsår. Nedre sektionen har i stuckrelief återgivit *Kristi korsfästelse,* mittsektionen *Kristi uppståndelse* och den övre *Kristus tronande i himlen.* Rikssalsportalerna på läktarna omges av änglagestalter. Sådana återfinnas även i mittpartiet i flera serier samt i de höga fönstrens smygar, såsom framgår t. h. å ritningen. I nedre vänstra hörnet ses norra sidoskeppets östligaste valv, med spår därunder av den stuckdekor, som framställt *Jesu födelse.* På motsatt sida, i nedre högra hörnet, valvsåret efter södra sidoskeppets östligaste valv med de övre fragmenten i östväggen ovan det här en gång befintliga sidoaltaret av en bild ur Jesu liv. — Antikvariskt Topografiska Arkivet.

och det tidiga 1700-talets inventarieförteckningar ge mycket om kyrkans *arkitektoniska* utformning.

När det gäller att bedöma Uppsala slott, sådant det utformade sig under 1600-talet, har forskningen den oskattbara förmånen att ha tillgång till de uppmätningar av slottets huvudvåningar från 1500- och 1600-talen, som utfördes av slottsarkitekten Jean de la

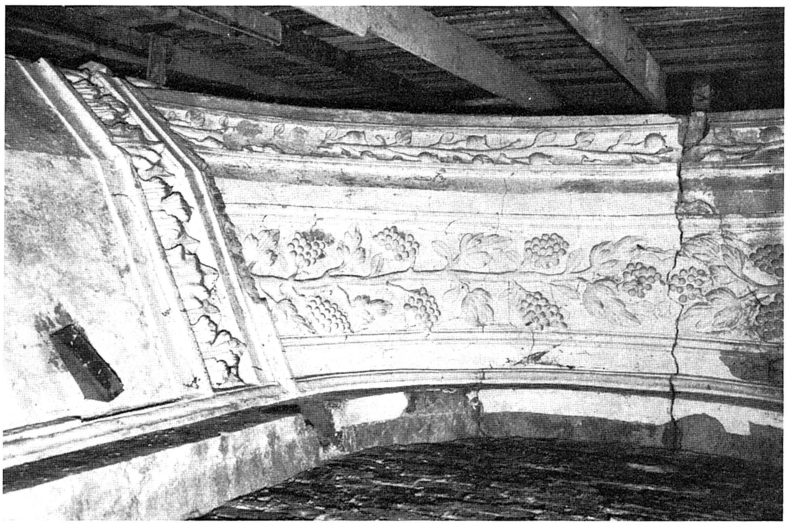

Bild 12. Slottskyrkan på Uppsala slott, norra läktarportalen mot rikssalen. Nertill ses igenmurningen till rikssalen, upptill avbalkningen till den forna nordläktaren. — Foto PAUL SANDBERG 1931.

Vallée omkring 1660. De äro mycket väl utförda, så noggranna att de motsvara vetenskapliga krav; slottskyrkans plan är förhållandevis detaljerad, bilderna 3 och 4. Ritningarna förvaras i Nationalmuseum.

En annan uppmätningsserie av slottet är de på föranstaltande av professor Olof Rudbeck utförda uppmätningarna, både i plan och fasad, från omkring 1680. Man kan bortse från planritningarna, som ofta äro mer än schematiska, och i stället ägna sig åt fasadritningarna; trots deras summariska framställning, bilderna 1 och 2, ha de mycket att ge. De utgöra ett värdefullt komplement till Jean de la Vallées planer.

Den inledningsvis omnämnda uppmätningen av slottskyrkans mäktiga altarvägg, som sträckt sig genom fyra våningar men ännu är förbyggd av Landsarkivets inredning, är tillsvidare jämte de de la Valléeska planerna att betrakta som huvudgrunden för tolkningen av slottskyrkans arkitektoniska och dekorativa utformning.

Bild 13. Samma portal som bild 12, södra delen. Jfr bild 8.

Ett tillfälle efter Landsarkivets inredning 1902, då byggnadshistoriska iakttagelser kunde göras, var vid Rikssalens inredning 1931–1932. Byggnadshistorisk kontrollant var professor Martin Olsson, biträdd av slottets historiker professor August Hahr. Den till beskrivningen hörande uppmätningen utfördes av Harald Åkerlund. Det var vid detta tillfälle som södra och norra läktarportalerna till slottskyrkan, dvs. deras partier mot Rikssalen, återställdes. Tillfälle gavs även då att fotografera båda portalernas rikt dekorerade valv. De nya synpunkter på slottet, vartill restaureringsarbetena ledde, har Hahr redovisat i publikationen »Uppsala slott och dess rikssal», utgiven 1932. Prof. Olssons rapport över den byggnadshistoriska undersökningen finnes i Kungl. Byggnadsstyrelsen och i Riksantikvarieämbetet.

Nästa tillfälle, då iakttagelser kunde göras på slottet, var vid den omfattande yttre restaureringen 1948–1949. När putsmanteln avlägsnats, visade det sig att betydligt större rester av det gamla

slottets fasader fanns kvar än vad man tidigare trott. Som kulturhistorisk kontrollant tjänstgjorde författaren till denna studie. Under berörda arbeten kunde iakttagelser göras bl. a. på slottskyrkans ursprungliga exteriör, både på sydfasaden och på borggårdsfasaden.

Slottskyrkans läge

Slottskyrkan var belägen inom den stora södra flygeln, väster om rikssalen. Den sträckte sig mot väster ända fram till en linje, som nu markeras av den hårlemanska slottsflygelns västra yttervägg. Slottskyrkan, som reste sig i två våningar, golvvåning och läktarvåning, fick mot väster kontakt med slottets kungsvåningar, först genom ett mellanled bestående av tvärgående rum i slottsflygelns bredd. Härefter följde stora slottstrappan och så östligaste rummet i kungsvåningarna.

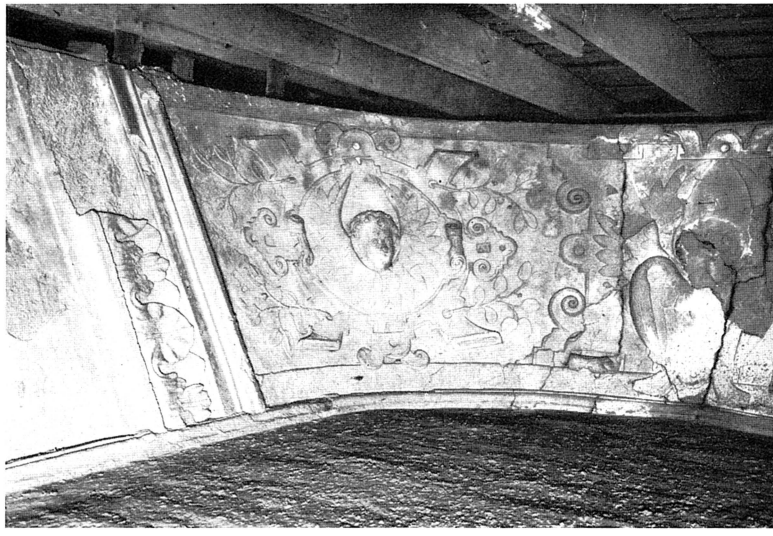

Bild 14. Slottskyrkan på Uppsala slott. Portalen mellan södra läktaren och rikssalen. Igenmurningen nedtill vetter mot rikssalen, igensättningen upptill mot södra läktaren. — Foto PAUL SANDBERG 1931.

För att förstå slottskyrkan är det av vikt att göra klart för sig att den utgjorde en »förbindelseled», en länk, mellan rikssalen i öster och kungsvåningarna i väster. När man stod i rikssalen kunde man genom portar, en mot söder och en mot norr, träda ut på kyrkans två läktare, vilka båda ledde mot övre kungsvåningen. De nu nämnda lokaliteterna: rikssalen, slottskyrkans *läktare* och övre kungsvåningen, alla i samma plan, utgjorde slottets *piano nobile*. Man kunde från nedre kungsvåningen direkt nå slottskyrkan, men då kom man in på kyrkgolvet. Ville man så bege sig till rikssalen, måste man stiga upp genom stora slottstrappan och härifrån gå antingen över norra läktaren eller via den yttre förbindelsegången, den s. k. Trumpetargången. Södra läktaren gick även att beträda, men då måste man först gå genom kungafamiljens privata kapell. Eller ock kunde man via rikssalen gå genom södra läktarporten ut på läktaren.

Bild 15. Samma portal som bild 14, södra delen.

En rundvandring i slottskyrkan

Vi skola nu göra en vandring genom slottskyrkan. Det är lämpligt att börja vid huvudingången till slottet, som hade i princip samma läge som nuvarande ingången till Landsarkivet. Vi komma först upp i västra förrummet, som har samma nivå som kyrkans golv. I kyrkans västvägg t. v. leder två ingångar in i det mäktiga kyrkorummet. Den närmaste är den »allmänna» portalen; den som befinner sig längre in står i närmare kontakt med nedre kungsvåningen. Nu stå vi under kyrkans höga mittvalv. Kyrkrummet är överväldigande. Det är som en domkyrka. Längst fram se vi högaltaret; där bakom höjer sig den sällsport högresta altarväggen, vars yta från golv till takvalv övertäcks med av i stuck framställda bildscener. Vi se att bildfälten stiga i tre sektioner, var och en över sex meter hög: den direkt bakom altaret belägna föreställer *Kristi korsfästelse,* däröver, i väggens mittdel, ses *Kristi uppståndelse* och överst, under det höga mittskeppsvalvet, *Kristus tronande i himlen.*

Det tunnvälvda, tresektionerade mittskeppet uppbäres av fyra åttkantiga pelare. Vid pelaren längst fram t. v. är predikstolen. När blicken söker sig uppåt, stannar den vid de högt belägna läktare, som på båda sidor, nord- och sydsida, liksom bildar en övre våning i kyrkan. Tvåvånigheten accentueras av de stora kyrkfönstren, som, tre och tre, i varje våning ger ljus åt kyrkrummet. Hela kyrkan belyses följaktligen av icke mindre än tolv fönster, sex sydliga och sex nordliga. Det blir ett enastående ljusspel från dem alla, ej minst tilltalande i de nedre sidoskeppen: ljuset har en oanad förmåga att livge valvhjässornas linjespel i de sex valvfacken. Men ej mindre tilltalande är ljusflödet från läktarfönstren, dels i själva arkaderna mellan läktare och mittskepp, dels uppe i mittskeppsvalven, till vilka de övre arkadbågarna stickvis lämnar ljuset fritt spelrum upp mot de tre tunnvalvssektionerna.

Nu stiga vi till vänster in i norra nedre sidoskeppet. Varje fönsters östra smyg smyckas av en änglagestalt i övernaturlig storlek. Rakt fram vid östväggen se vi ett sidoaltare, vars vägg har en framställning av *Kristi födelse.* Sedan vi gått förbi högaltaret in i södra sidoskeppet möta vi även här ett sidoaltare, detta med annan

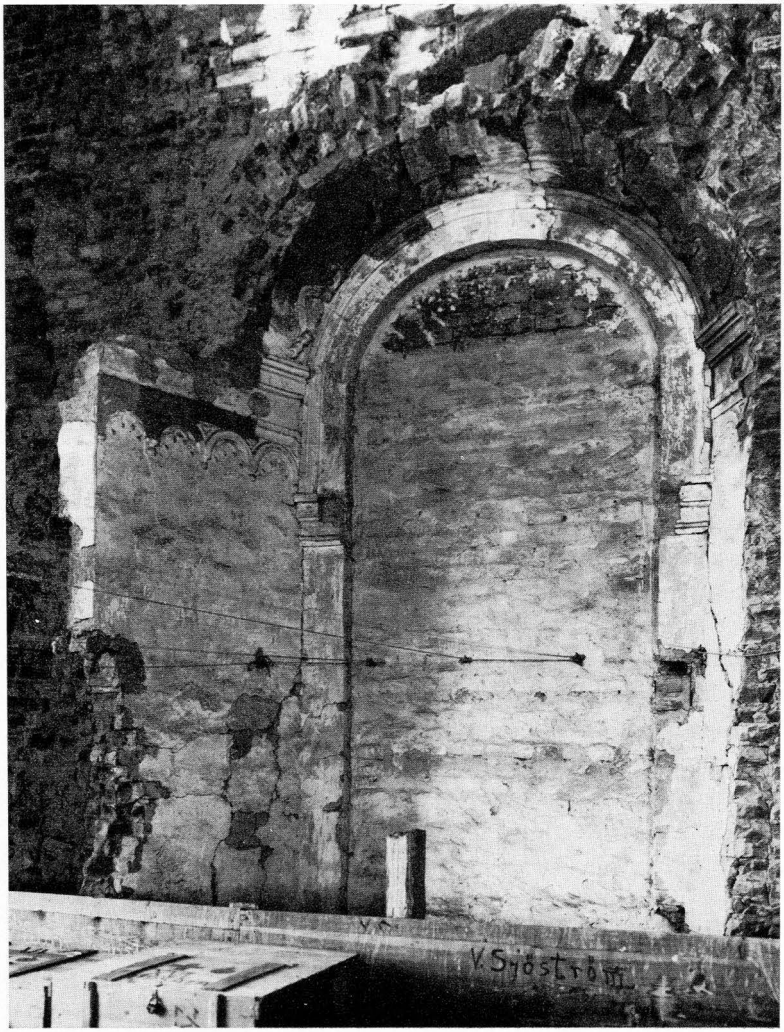

Bild 16. Från rikssalen med den portal, som härifrån lett ut på södra läktaren. — Foto PAUL SANDBERG 1931.

bild ur Kristi liv. Alla arkadbågar mellan sidoskepp och mittskepp smyckas av dekorer i stuck.

Det är nu lockande för oss att stiga upp på läktarna. Vägen dit går genom stora slottstrappan, som via sitt rymliga vilplan i halvvåningshöjd för oss till läktarplanet i *piano nobile*. Här ha vi den norra läktarportalen att begagna oss av, ty den södra nås först genom det lilla kapell, som ligger i anslutning till Drottningsalen i övre kungsvåningen. Nu stå vi på norra läktaren. Häruppe är höjden lika överväldigande. Ljuset från de med änglagestalter smyckade fönstren spelar upp mot de tre kryssvalven. Till höger se vi genom de tre arkadbågarna ner i kyrkan, vars golv är långt under oss. Här ha vi god sikt över kyrkorummet bort till södra läktaren; dess lika stora fönster ge än rikare ljusflöde åt kyrkans högdelar. Vi vända blicken mot öster och mötas av en hög, rikt stuckatursmyckad portal, krönt av en fyrkantig kartusch med bibelspråk. Portalen leder in i rikssalen. Vi ha på norra läktaren på nytt verkligen fått en föreställning om vilken sällspord resning slottskyrkan på Uppsala slott har.

Det återstår att göra ett besök på södra läktaren. Närmaste vägen dit är att, som nyss antytts, först gå ut i rikssalen och därifrån stiga in på sydläktaren genom dess egen portal. Även denna är både på rikssalssida och kyrksida smyckad med dekorer i stuck. Åter uppleva vi den ståtliga arkitektur kyrka och kyrkläktare har. Rundvandringen har övertygat oss om att slottskyrkan på Uppsala slott är ett av Sveriges, för att inte säga Nordens ståtligaste renässanskyrkorum.

Slottskyrkans exteriör

Under rundvandringen inne i kyrkan ha vi flera gånger haft anledning att omnämna de stora kyrkfönstrens roll som ljusgivare åt kyrkorummet, både nere på golvplanet och på läktarna. Detta lockar oss att bese fönstren även utifrån. Vi stiga ut på gården söder om slottet och låta blicken glida över den mäktiga sydfasaden. Det är tre punkter, som här dra uppmärksamheten mot sig, först västra tornet på bastionen Gräsgården, därefter östra tornet, som avslutar fasaden mot öster. Båda tornen ha fasaderna

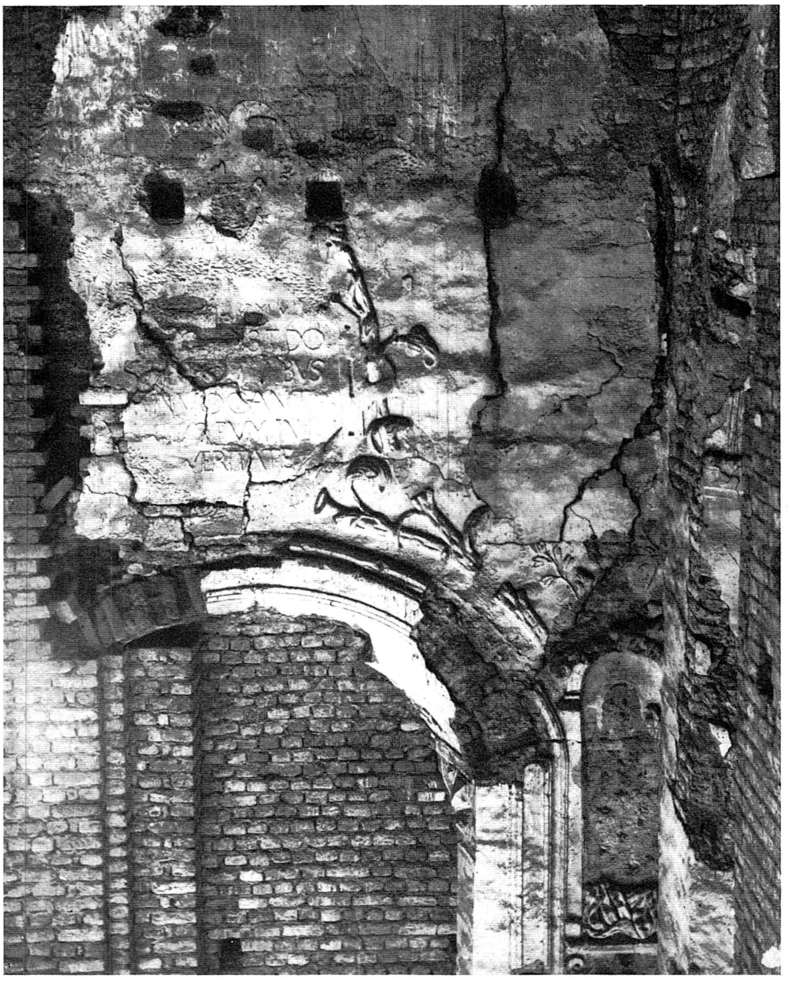

Bild 17. Slottskyrkans västra vägg, överdelen av den portal, som förbundit norra läktaren med slottets västpartier. T. h. ses delar av nordvästra kyrkfönstrets västra smyg. T. h. om portalen nisch med fragment från en där en gång stående änglagestalt. Portalen krönes av en kartusch i liggande oval med bibelspråk. — Foto A. DAHLGREN 1902.

livade av kraftig rusticering, förstärkt med ett arkitektoniskt verkningsfullt nischsystem, som omfattar de båda huvudvåningarna.

Dock blir det fasadens mittparti som mest fångar vårt intresse, ty där höjer sig genom alla våningarna tre breda svagt spetsbågiga nischer — verkningsfulla omramningar till slottskyrkans fönster. I enlighet med kyrkans resning i två våningar, golvvåning och läktarvåning, har fönstersystemet även det två våningar med högre fönster i övervåningen och något mindre i golvvåningen. Mellan de tre nischerna ses i höjd med listverkens anfang två rundbågiga nischer, vars dekor i välvningen består av en palmett och i nischen i övrigt av ett slags grenverk, allt i stuck i högrelief, bild 23. Samtliga tre fönsternischers överdelar omges av listverk, följsamma med spetsbågarna. Varje fönster består av två bågar, särskiljda av mellanliggande murpelare. De översta fönsterparen krönas av små rundfönster, som utfylla utrymmet under nischernas spetsbågar. De undre fönstren krönas av listverk, format efter fönsterbågarnas rundningar. De tre fönsternischernas arkitektur accentueras verkningsfullt genom att de omsluta även den under slottskyrkan belägna våningens dubbla fönster, dessa rakt avslutade.

Vi förflytta oss genom Kung Jans port till stora borggården med blicken vänd mot sydflygelns nordfasad. Här upprepas det arkitektoniska motivet i fasadens mittdel: stigande genom alla våningarna ses de tre kyrkfönsternischerna. På några punkter är nordfasaden rikare än sydfasaden. De rundbågiga nischerna mellan kyrkfönstren upptaga icke allmänt hållna dekorativa element i stuck utan ha *änglagestalter,* bilderna 28 och 29, med kroppar och vingar i högrelief tättslutna till nischens väggar. Ett annat livgivande inslag på fasaden är en grund nisch omedelbart intill det hörn mot öster, som bildas av kyrkfasaden och rikssalens norra gavelframsprång; botten i nischen har beslagsliknande ornament i stuck, bild 26.

Den uppfattningen har hittills gällt att slottets fasad mot borggården haft ett arkadsystem om två våningar framför sig. Detta är riktigt vad gäller tiden efter några decennier in på 1600-talet; troligen omkring 1625 uppfördes den tvåvåniga pelarburna loggian, sannolikt med dubbel uppgift. Dels behövdes här ett par

kraftiga murar som förstärkning åt själva kyrkfasaden, som satt sig, dels var det önskvärt att i piano nobiles plan ha en sambindande gång *utanför* kyrkans nordfasad såsom förbindelseled mellan kungsvåningen och rikssalen. Under sitt första skede, dvs. från och med 1580-talet till 1620-talet, stod slottskyrkans norra fasad fri med det utseende som ovan beskrivits.

Slottskyrkan såsom del av Johan III:s nya slottsprojekt

Vi ha under vår rundvandring mer än en gång frapperats över slottskyrkans resning och samtidigt stått överväldigade över kyrkrummets dekorativa rikedom. Väldigt mittskepp, väldiga läktare, väldiga portaler. Och härtill: denna fantastiska kyrksal utgör ju endast ett »led», en sektor, i den stora kungsvåningen, vars poler utgöres av en mycket stor rikssal och ståtliga kungliga rum, även de smyckade med scener och bildsviter i stuck. Vi röra oss här

Bild 18. Israels barn och kopparormen, foto av bildscen sannolikt från slottskyrkan, efter ombyggnaden »taffelrummet», vars läge icke säkert kan anges. — Foto A. DAHLGREN 1902.

Bild 19. Änglabild i stuck på östra väggen i landsarkivariens tjänsterum. Övre delen demolerad när kyrkrummet entresolerades på 1740-talet. Ängeln har en gång smyckat östra fönstersmygen till slottskyrkans mittre fönster i nedre södra sidoskeppet. — Foto ARNE JOHANSSON 1965.

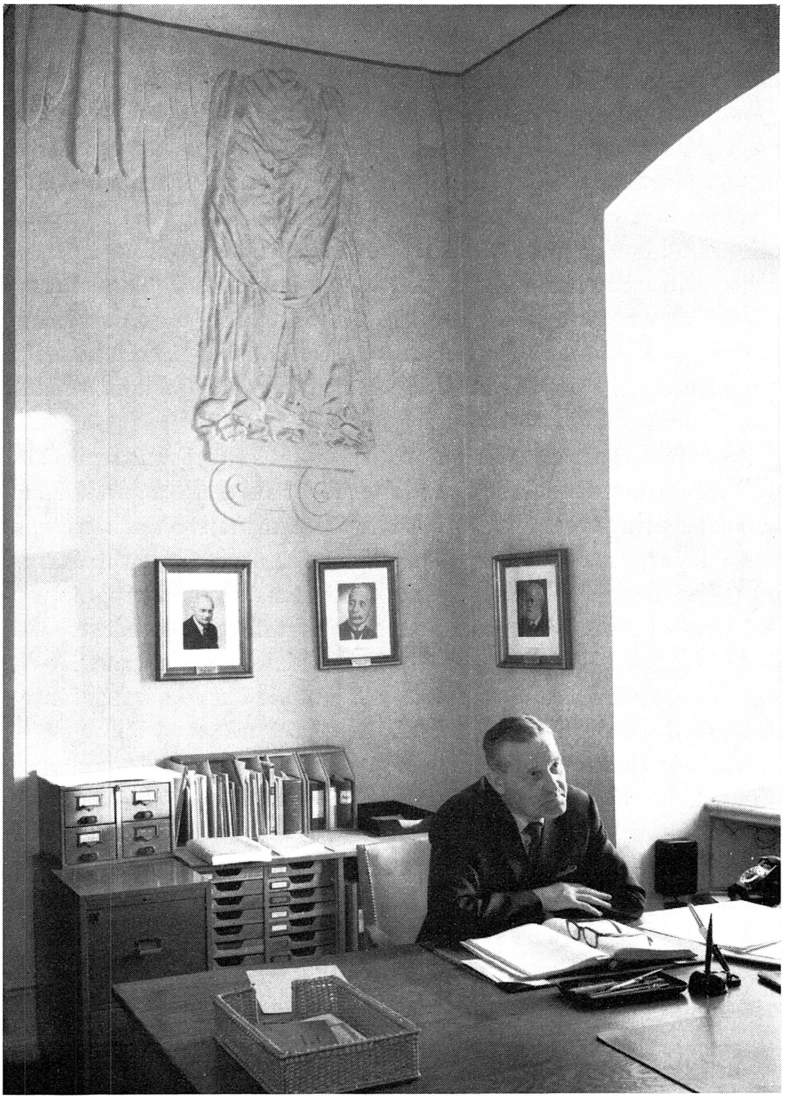

Bild 20. Landsarkivarien fil. dr Birger Lundberg i sitt tjänsterum å Landsarkivet på Uppsala slott. I bakgrunden änglabilden, bild 19. — Foto ARNE JOHANSSON 1965.

i en rumsensemble, som i volym och magnificens inte någonstans överträffas i svenskt 1500-tal, knappast i nordiskt. Vad har varit den yttersta meningen med allt detta?

Det måste ligga någon hemlighet förborgad bakom slottskyrkan på Uppsala slott. Lösningen på gåtan kan nog inte ges förrän man undersökt på vilket sätt Johan III tänkt sig att hela det slott, i vilken den stora slottskyrkan ingår, skulle utbyggas. Någonting måste ha hänt på 1580-talet. Att konungen låter uppföra en kyrka i sitt slott, som har sådana mått att konungen här kan mottaga ärkebiskopen nästan lika ståtligt som ärkebiskopen kan mottaga konungen i domkyrkan, vittnar om att konungen haft särskilda tankar om Uppsala och att han velat att dessa höga tankar skulle speglas i en imposant slottsanläggning.

Flera förhållanden tyda på att Johan III efter Franciscus Pahrs död 1580 kommit på helt nya planer för slottets utbyggnad. Säkert kan icke uttalas om planerna tagit form medan Franciscus Pahr ännu levde, men det förefaller rimligt att man efter mästarens bortgång tog tillfället i akt att förändra byggnadsprogrammet. Mäster Antonius Watz från Breslau blev nu byggets ledare. Watz hade kommit till Sverige och Uppsala redan 1573 och mer än troligt är att hans huvuduppgift var att förse de Pahrska kungsvåningarna med dekorationer i stuck. De rika fynd av stuckfragment, som gjorts inom våningsområdet, tyder på att omfattande stuckarbeten, framförallt i gemakens tak, utförts. Ett konstnärligt samarbete mellan de två mästarna Franciscus Pahr och Antonius Watz, båda från Schlesien, bör ha varit förhanden vid slottsbygget i Uppsala under 1570-talet.

Av i Kammararkivet bevarade slottsplaner, återgående på Franciscus Pahr, vet vi att Pahr avsåg att förlägga en »rikssal» i sydflygelns mittparti; kyrkan däremot förlade han längst mot öster. Medan rikssalen tog hela flygelns bredd, engagerade kyrkan endast norra hälften av sydflygeln. Av allt att döma ville den nya byggnadsledningen förlägga rikssalen så att den var lätt beträdbar även från en tänkt östflygel. Vid riksdagar m. m. var det ändamålsenligt att ha lokaler för ständerna i en del, som låg nära rikssalen. Då dylika lokaler voro tänkbara endast i en sådan östflygel,

Bild 21. Änglabild i stuck, bevarad i Landsarkivets arkivvåning 2 tr. Ängeln har en gång smyckat östra fönstersmygen till slottskyrkans östligaste fönster (närmast rikssalen) å södra läktaren. (De tre hålen härröra från 1900-talets hyllinredning.) — Foto ARNE JOHANSSON 1965.

blev den enda riktiga platsen för rikssalen i vinkeln mellan sydflygel och östflygel.

Den nya planen genomfördes. Slottskyrkan fick sin plats i slottsflygelns mittdel och rikssalen fick den plats den ännu har med dess praktiska kontakt med östflygeln-långslottet.

Den stora frontförändringen

Den långa östflygeln, »långslottet», blev nu en realitet. Därmed inträder det mycket märkliga och för Uppsala slotts arkitektoniska framtid avgörande att slottets front får en helt ny riktning. Medan Pahrs slott haft nord-sydlig axialitet, får den nya slottet öst-västlig sådan, bild 34.

Därmed inställer sig den stora frågan: avsåg Johan III och hans arkitektoniska rådgivare att bygga ut det nya slottet i U-form, där sydflygeln utgjorde ena stapeln, en tänkt nordflygel av samma storlek som den, och östflygeln, »stadsflygeln», slutligen, den sammanbindande längan? Man känner sig onekligen tveksam att fullfölja en dylik tanke; det skulle ju bli ett gigantiskt slott, ej förut skådat under vasatiden. Men vi skola se att det finns vissa möjligheter att verifiera tanken. Någon nordflygel blev visserligen aldrig utbyggd, men projektet på en sådan, den *arkitektoniska idén,* är ju vetenskapligt lika betydelsefull även om utbygget aldrig hunnit genomföras.

Både på slottets östfasad, dvs. den mot staden vettande, och borggårdsfasaden finns några detaljer, som synas kunna ge en viss antydan om hur man en gång tänkt sig dessa fasaders utsträckning. Det är rimligt att de arkitektoniska arrangemang, som förmodligen redan under Johan III:s tid ur konstnärlig synpunkt tillämpades på fasaderna, projekterades så, att de vid färdigställandet skulle betona axialiteten i den nya frontriktningen, dvs. i öst-västlig riktning. De iakttagelser, som i berörda hänseenden äro talande, hänföra sig framförallt till den översta våningens, sparrlagsvåningens, fönsterarrangemang, supplerat med de ramkartuscher, vilka konsekvent funnits mellan samtliga fönster i nämnda våning på båda fasaderna.

Ö s t f a s a d e n. Inom den sydligaste sektionen av fasaden, dvs.

Bild 22. Slottskyrkan på Uppsala slott sedd från västpartiet mot högaltarväggen. T. v. norra läktaren med dess portal till rikssalen, till höger södra läktaren med dess portal till samma sal. — Teckning av OLA EHN i samarbete med förf.

den som underordnar sig den stora sydflygelns bredd, har de fyra sparrlagsfönstren haft en mindre storlek (fyra lufter). Även ramkartuscherna mellan dem ha varit av en storlek, som i höjd motsvarar fönstrens. Förändrat blir förhållandet när man kommer in på slottsfasadens mittsektion, dvs. den som börjar efter sydflygelns bredd. Här ses att fönstren börjar bli större (sex lufter); denna storlek behåller de i fortsättningen. De tre mellan dem placerade ramkartuscherna ha dock ännu samma storlek som inom sydsektionen. Nu börjar åter en förändring. Den kartusch, som befinner sig mellan fjärde och femte sparrlagsfönstret, har sin *södra* hälft i samma storlek som kartuscherna söder härom men sin *norra* hälft längre nerhängande till en storlek, som de nästpåföljande kartuscherna har. Med andra ord: medan söder om »hakkartuschen» kartuscherna varit mindre, bli de i fortsättningen större, eller lika höga som de högre fönstren.

Detta säregna arkitektoniska arrangemang kräver en förklaring. Det måste ligga någon mening i att arrangera fönsterarkitekturen i den översta våningen på detta sätt. Men innan förklaringen ges måste långslottet underkastas en byggnadshistorisk analys: är den osedvanligt långa, höga och smala längan, slottets veritabla »kulisslänga», ett enhetligt byggnadsverk eller har den växt ut etappvis? Frågans senare del måste besvaras med ja. Vid den byggnadshistoriska undersökningen återfanns mellan mittsektionens tolfte och trettonde fönster en genom hela fasadens höjd stigande murskarv, som angav att östflygelns del norr härom tillhör ett senare byggnadsskede. Det erbjuder ringa svårighet att åldersbestämma den yngre delen. Den tillhör den epok, då norra tornet tillkom, vilket skedde 1603 under Karl IX:s tid, med arbetsavslutning 1613. När långslottets primära koncipiering skall bedömas måste man följaktligen eliminera det yngre nordpartiet, som i enklast möjliga former, dvs. utan att ta någon hänsyn till de äldre idéerna, fortsatte fönsterarkitekturen sådan den såg ut där man byggde vid.

När den ursprungliga koncipieringen, som torde härröra från tiden omkring 1580, skall bedömas, kan man icke komma ifrån de särpräglade ramkartusch-fönsterarrangemangen. Det är rimligt att tänka sig att dessa, för att bli arkitektoniskt verkningsfulla, haft

Bild 23. Slottskyrkans södra fasad med den frilagda östra nischen mellan de stora kyrkfönstren. — Foto E. TOOM 1949.

en mittpunkt, helst belägen exakt mitt på den nya öst-västliga axellinjen. Fullföljes en sådan tanke, väntar man sig — utlagd mot norr — en spegelvänd fönsterarkitektur med utgångspunkt från den tänkta mittaxelpunkten. Utgår man därvid från att den arkitektoniska förändringen hos sparrlagsfönstren börjat *omedelbart* norr om den nyssnämnda murskarven: genast norr härom fönster, följt av gentemot den södra spegelvänd »hakkartusch», i sin tur följd av fönster och kartuscher i förminskade storlekar i spegelvänd ordning, är det liktydigt med att den från början tänkta östfasaden planerats fyra fönsteraxlar *längre* än den som i reducerat skick utbyggdes 1603–1613.

B o r g g å r d s f a s a d e n. Den förklaring, som ovan gjorts på östfasadens särpräglade arkitektoniska fönsterarrangemang, kan i förstone synas bygga på ett underlag, som man skulle vilja ha rikare. Men den får ett välkommet stöd i västfasaden-borggårdsfasaden. Även dess fönsterarkitektur i sparrlags-våningen har ar-

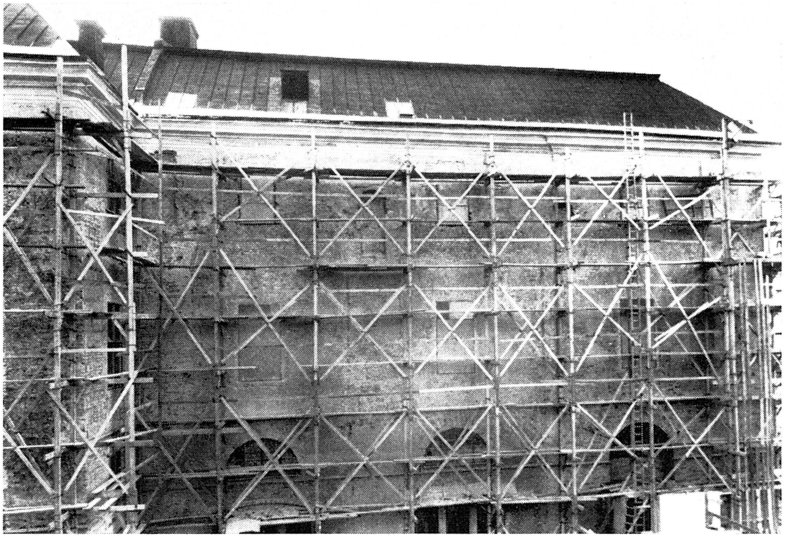

Bild 24. Uppsala slott, borggårdsfasaden. Sedan putsen avlägsnats skönjas listverken kring kyrkfönstren och de nischer, i vilka stått änglagestalter i stuck. Jämför bild 25. — Foto E. Tooм 1949.

rangerats enligt i princip samma schema som östfasadens: här har återfunnits både den sydliga hakkartuschen, exakt mitt för östfasadens besläktade kartusch, och övriga fönster- och kartuschsår. Tillämpas på västfasaden samma rekonstruktionsmetod som på östfasaden, erhålles överensstämmande mittbetoningssystem, ehuru i något reducerad form. Båda fasaderna kunna i deras rekonstruerade skick ses å modellen i Upplandsmuseet.

Slottet och dess U-form

Skäl talar följaktligen för att Johan III i sitt andra slottsprojekt tänkt sig en U-formad slottsanläggning med öst-västlig axel. Slottet avsåg icke att bevara den bastionerade fronten mot väster; bastionen Gräsgården skulle troligen bibehållas men enbart som podium för kungsvåningens trädgård. Att Karl IX sedermera kom att fullfölja slottet efter reducerat program, berodde på att han

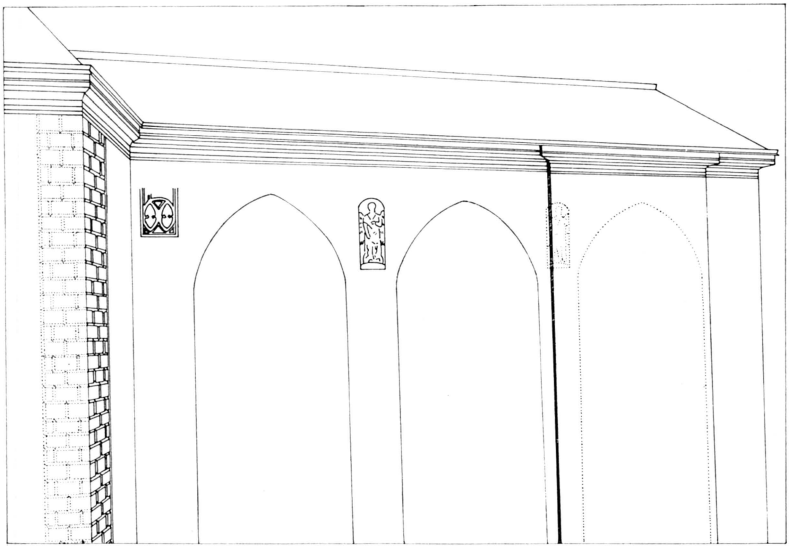

Bild 25. Slottets norra fasad med förtydligande utritning av de mursår, som återfanns 1949 vid putsens avlägsnande. Bågsystemet markerar nischerna till slottskyrkans tre nordliga fönster. — Ritning av LARS GEZELIUS.

ville behålla den bastionerade fronten och därför inskränkte sin nordflygel till i höjd med bastionen Styrbiskop.

U-formen, först lanserad av Johan III, blev Uppsala slotts framtida melodi: Karl XI och Olof Rudbeck tänkte sig den, Adolf Fredrik och Carl Hårleman tänkte sig den och Gustav III och Louis Jean Desprez drömde om den. Alla ritade ut sina U-projekt. Men ingen mäktade genomföra de stolta planerna — ännu den dag som i dag är väntar Uppsala slott på sin nordflygel!

Att jag så pass utförligt uppehållit mig vid hela utsträckningen av Johan III:s andra slottsprojekt beror på att min mening är att slottskyrkans läge och storlek är avhängig av just denna utsträckning. Den mäktiga kyrkan kan förstås först om man är medveten om i vilken storartad slottsplan den hör hemma.

Slottskyrkans datering

Ett spörsmål av vikt i Uppsala slotts byggnadshistoria under vasatiden är slottskyrkans ålder. När byggdes den? I några punkter skall härnedan berörda fråga belysas.

1. Den kvadratiska slottskyrkan, belägen i sydflygelns mittdel och engagerande hela flygelns bredd, kan icke identifieras i någon ritning eller i något aktstycke, som knyter an till Franciscus Pahr. Den fasadskiss, som attribueras till Pahr, visar i sydfasadens mittdel en grupp arkitektoniskt rika fönster, som antyder att här innanför tänkts en lokalitet av betydelse. På den likaledes till Pahr attribuerade stora slottsplanen befinner sig på berörda plats i slottet en sal, som kan förmodas ha haft en »rikssals» uppgift. Fönsterarkitekturens rikedom behöver följaktligen ej tyda på att den tillhör en kyrksal.

2. Den stora sydflygelns utbyggnad började i dess nya form från väster, då Franciscus Pahr från och med 1572 uppförde de till västpartiet förlagda kungsvåningarna. Dessa böra tillhöra 1570-talet. Då vi av flera skäl tro oss veta, att rikssalen iordningställdes på 1590-talet och först togs i anspråk vid konung Sigismunds kröning 1594, är det rimligt att förlägga flygelns mittdel, dvs. den stora slottskyrkan, till decenniet mellan 1570-talet och 1590-talet.

Bild 26. Dekor i stuck i grund nisch å slottskyrkans norra yttre fasadvägg. — Foto E. Toom 1949. Jfr bild 25.

Bild 27. Ängeln, bild 28, efter teckning av KJELL WENNERHOLM 1949.

Bild 28. Slottskyrkans borggårdsfasad, nisch mellan östligaste och mellersta kyrkfönstren, med i stuck skulpterad änglagestalt. — Foto E. Tooм 1949.

3. Psykologiskt godtagbart är att programförändring sker i samband med skifte i byggnadsledningen. 1580 övertog Antonius Watz ledningen. Förmodas kan att denne i samarbete med Johan III och hans främste arkitektoniske rådgivare, nederländaren Willem Boy, svarade för den nya koncipieringen.
4. Slottskyrkans väggar fick i hög grad sin karaktär av de stuckaturer, som täckte stora partier av ytorna, framförallt altarväggen. I det dekorativa systemet ingick som ett dominerande motiv änglagestalten. Änglar funnos även i ytternischerna mot borggården. Ymnigheten av änglagestalter återfinnes i Jagellonska gravkoret i Uppsala domkyrka, tillskrivet Antonius Wats och slutfört 1590, bild 30. En likartad änglarikedom ses på det av mästerguldsmeden Johannes Rosenfält utförda S:t Eriks skrin i Uppsala domkyrka, bild 31. Skrinet stod färdigställt 1579.
5. Den planform den nya slottskyrkan fick, den kvadratiska, stämmer nära överens med den Trefaldighetskyrka, som Johan III planerade i Stockholm på svartbrödraklostrets område 1588. Detta kyrkoprojekt tillhör Johan III:s »gigantskede» på 1580-talet. Kyrkan i Stockholm skulle bli fyra gånger så stor (!) som slottskyrkan i Uppsala.
6. Den klocka, som ännu hänger i klockstapeln på bastionen Styrbiskop, är visserligen omgjuten 1759 men vid proceduren upprepade man klockans gamla inskription, som förmäler att den för första gången göts och bekostades av drottning Gunilla 1588. Jag har tolkat Gunillaklockans primära uppgift att vara kyrkklocka för slottskyrkan. Sedermera blev den timklocka för slottets urverk och på 1700-talet vårdklocka för Uppsala stads brandväsende med uppställning på bastionen Styrbiskop.
7. I sin berättelse över vistelsen i Uppsala 1586 meddelar Samuel Kiechel att vid hans besök på slottet var man i färd med att med öppen eld underlätta murningsarbetena i slottskyrkan. Hos Kiechel heter det:

> Upsala är en öppen stad, liksom nästan alla i konungariket Sverige, och har omkring sig en tämligen flack trakt, vilket sällan ses här i landet, ty man kan annars icke resa en halv mil utan att fara backe upp och backe ner. Här finnes ett kungligt slott, som anses för en fäst-

Bild 29. Från slottskyrkans borggårdsfasad. Västra nischen mellan kyrkfönstren med i stuck framställd änglagestalt. — Foto E. TOOM 1949.

ning men är mera byggt till lust. Det ligger tämligen högt på ett berg, omgives av en betydlig ringmur, och skall på detsamma byggts i 24 år men är ännu icke på långt när färdigt. Åtminstone är mycket arbete därpå nedlagt, och inredas sköna, konstnärligt prydda rum, vilka äro mycket höga, välvda och med stor kostnad försedda med bilder och konstverk (»figüren und kunststuckchen»), präktigt målade med färger, men kommer det ej att hava något bestånd, ty då det ena rummet eller gemaket är färdigt, remna väggarna på det andra, så att man måste oupphörligt bygga och lappa. Jag förmodar att dyligt beror på den förfärliga kölden; just då jag var där, byggde man på slottskyrkan, vilken redan var taklagd och försedd med fönster och däri brändes dagligen en stor stockeld för att murbruket icke skulle frysa och folket kunna uträtta sitt arbete med mura och annat.

De sex punkterna tillhopalagda må i sin mån tala för att slottskyrkan tillhör 1580-talet. Möjligen kan allt tillgängligt materials fortsatta bearbetning ge ytterligare belysning åt slottskyrkans tidsställning.

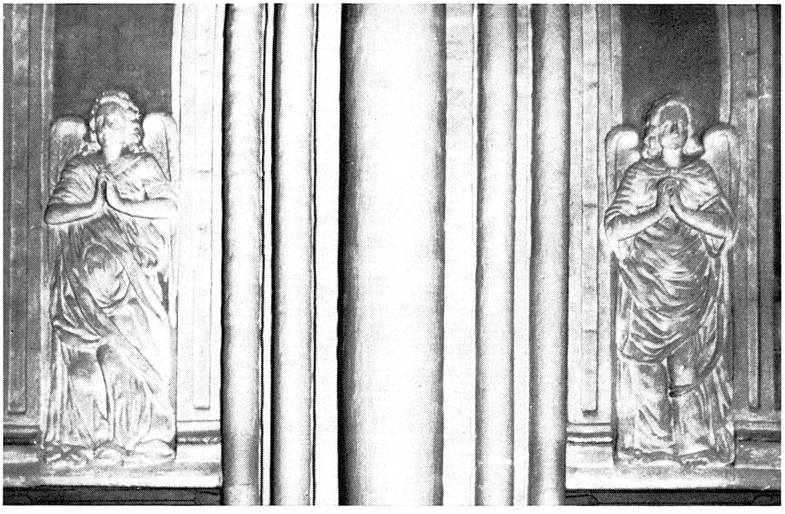

Bild 30. Änglabilder i stuck, Jagellonska gravkoret i Uppsala domkyrka. Koret stod färdigt 1590. — Foto E. SKIRGÅRD 1963.

Bild 31. Änglabilder å Erik den Heliges relikskrin i Uppsala domkyrka. Skrinet torde ha färdigställts 1579. Efter O. KÄLLSTRÖM.

Vad var den tänkta nordflygelns syfte?

När skäl finns för tanken att Johan III haft planer på att utbygga en nordlig flygel på Uppsala slott, gör man sig den frågan vad en sådan flygel skulle få för användning. Syftade Johan mot något visst mål? Det torde, tyvärr, ej bli möjligt att ge ett säkert svar på en dylik fråga. Men låt oss ändock några ögonblick ägna våra tankar åt den.

Både 1570-talet och 1580-talet präglades starkt av den s. k. liturgiska striden. Johan III:s stora intresse var att vissa former i gudstjänstlivet skulle erhålla ett rikare innehåll, på vissa punkter närmande sig de katolska. De liturgiska idéerna, en blandning av reformism och katolicism, kom till uttryck i den s. k. »Röda boken», som konungen låtit sin sekreterare P. Fecht utarbeta och som förelåg i tryck 1576. Konungen hade både framgång och motgång. Liturgien fick ett blandat mottagande av prästerskapet men blev trots allt till sist »motvilligt» accepterad. Den skulle föreläggas

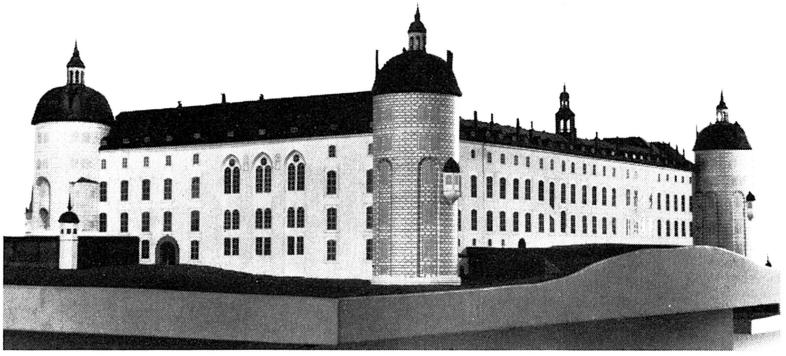

Bild 32. Uppsala slott från sydöst, dess andra skede under Johan III, 1580-talet. Slottskyrkans fönster i två våningar ses å sydfasaden. Modell i Upplandsmuseet, utförd efter förf:s anvisningar.

ett kyrkomöte för slutligt godkännande. Något sådant inträffade icke före konungens död 1592. Först vid Uppsala möte 1593 togs liturgifrågan upp. Som vi vet föll den då.

Tvivelsutan var det i syfte att på nytt närma den svenska kyrkan mot Rom som Johan III 1576 grundade sin högskola, Collegium regium, i franciskanklostrets lokaler på Riddarholmen i Stockholm. Undervisningen, som i huvudsak avsåg prästutbildning, leddes av den katolskt sinnade Laurentius Nicolai (Norvegus), den kände Kloster-Lasse. Rörelsen hade växlande framgång. Det »nya» mottogs dock övervägande kallt och 1580 måste Kloster-Lasse lämna landet. Under de återstående åren av collegiets bestånd, särskilt efter drottning Katarina Jagellonicas död 1583, kom undervisningen, bedriven av skickliga lärare, att knappast till någon del präglas av den nya liturgiens anda. 1593 överflyttade collegiets lärare till Uppsala, där universitetet, vars undervisning av skilda orsaker legat helt nere sedan 1580, nu återupprättades.

Av det nu sagda har framgått, att Johan III var mån om både att hans nya liturgi skulle vinna framgång och att den högre teologiska undervisningen, enkannerligen *prästutbildningen,* skulle ske i sådan form att den fortsatta prästrekryteringen i »rätt» anda säkerställdes. Är det alltför djärvt att framkasta den tanken att

Johan ville väcka nytt liv i det domnade Uppsala universitet och att han var beredd att inom slottets planerade nordflygel upplåta lokaler härför? På många sätt har Johan III betygat sitt stora intresse för Uppsala. Efter branden 23 april 1572 lade han ned stort arbete på domkyrkans värdiga återställande. Uppsala stads nya stora privilegier avgåvos 1570 med tillägg 1577. Konungen var mycket mån om att Uppsala i större utsträckning skulle bebyggas med stenhus. Industrierna i staden förmerades. Omkring 1583 erbjöd konungen borgarna i Uppsala att få övertaga en av ugnarna i Österby, ingående i Dannemora bergsbruk. Konungen motiverade detta med att han önskade att borgarna i Uppsala skulle »uti alle måttor komma sig före och bliva förmögne, så att de med tiden kunde förbättra staden med stenbyggninger».

Stockholmscollegiet kunde tolkas som ett provisorium, ett »för-

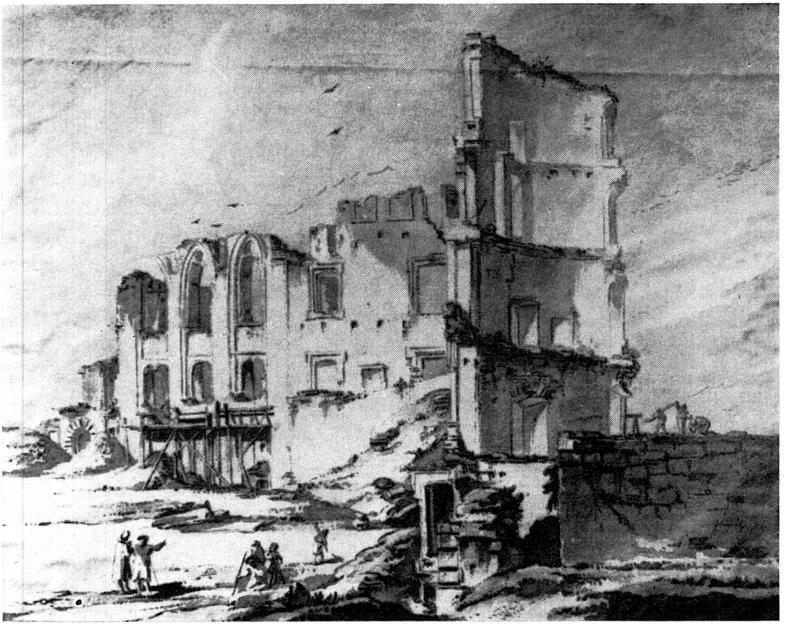

Bild 33. Epilogen: slottskyrkan på Uppsala slott under rivning. Laverad teckning av JEAN ERIK REHN, 1748. — Foto i Nationalmuseum.

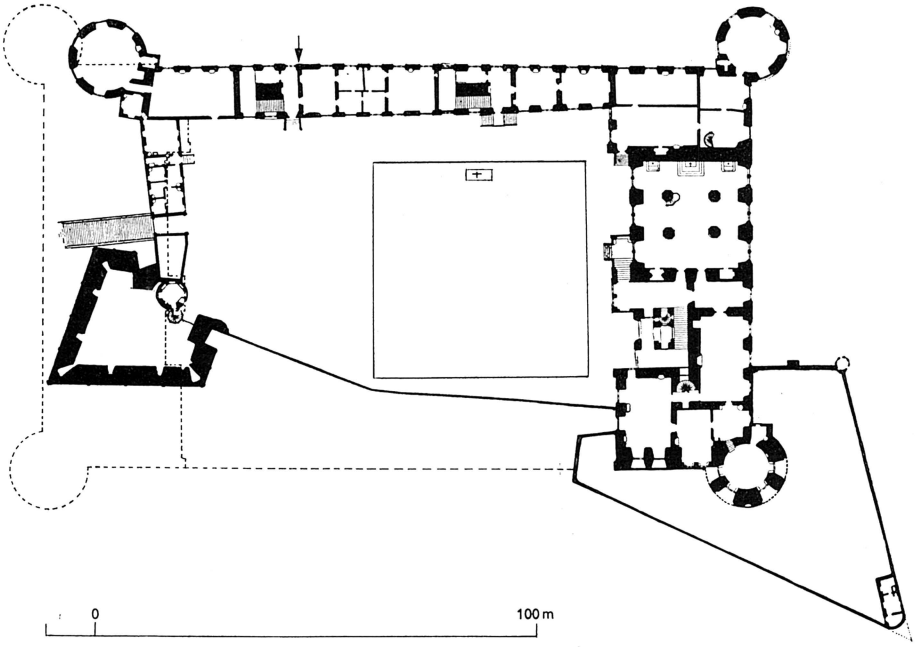

Bild 34. Uppsala slott, plan över hela slottsanläggningen efter Jean de la Vallées uppmätning 1660. Till ritningen har med prickstreck fogats den nordliga utsträckningen av Johan III:s andra slottsförslag, 1580-talet. Projektet, dvs. att göra Uppsala slott U-formigt genom att förse det med en nordlig flygel av samma storlek som den södra, torde vara det största i Norden. På borggården, vars mått bli 75 × 100 m, har för jämförelse inlagts de *inre* konturerna på den kyrka, Trefaldighetskyrkan, som Johan III 1588 påbörjade på svartbrödraklostrets tomt i Gamla stan i Stockholm men aldrig hann fullfölja. Som ytterligare jämförelse för de gigantiska proportionerna kan skalstrecket användas: det har givits samma längd som Uppsala domkyrka.

sök», innan Uppsala var moget att på nytt bli den högre undervisningens, ej minst den teologiskas, huvudsäte. Först som sist måste emellertid uttalas att det icke finns några som helst säkra kriterier för att Johans planer gingo i sådan riktning att han ville förlägga ett nytt »Collegium regium» till Uppsala slott, erkannerligen till en planerad nordflygel. Tanken om ett dylikt uppsalaprojekt måste tillsvidare stanna vid en ren förmodan. Framhållas

må dock att Sigismund vid några tillfällen låtit framskymta att hans höge fader haft planer på att återupprätta Uppsala universitet. Men hur därmed än varit: lokalfrågan för en tänkt fortsatt undervisning har aldrig ens antytts.

I diskussionen om den tänkta nordflygeln som ett »Collegium regium upsalense novum» må slottskyrkan införas. Dennas drag mera av »offentlig» kyrka än av enbart slottskapell skulle få en förklaring om den iordningställts i akt och mening att även vara ett undervisningscollegiums kyrka. Man kommer icke ifrån att denna slottskyrka, med dess sällsport mäktiga resning och med dess rika altarensemble, behöver tilläggas ett specialsyfte om dess rymd rimligen skall kunna motiveras. Naturlig blir den först om den

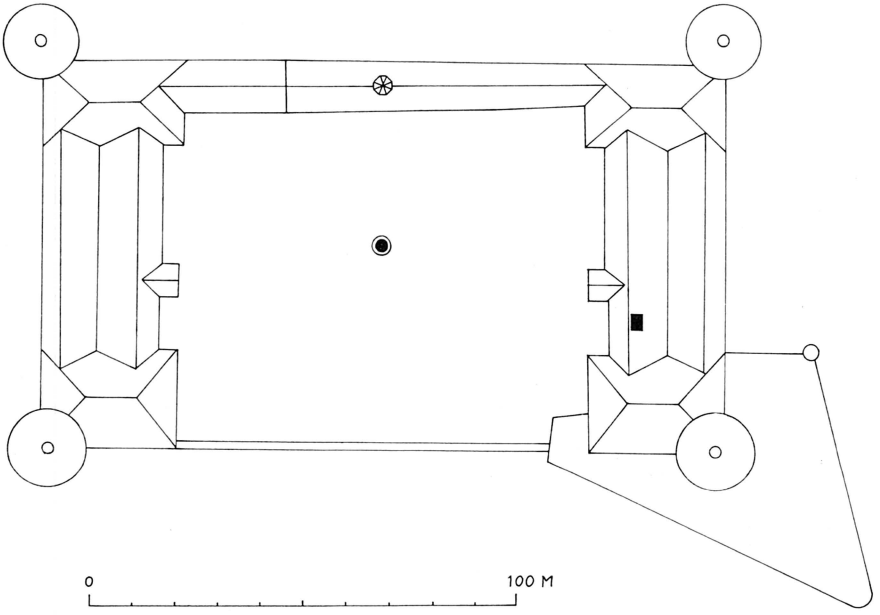

Bild 35. Uppsala slott, dess tänkta (?) takplan i Johan III:s »gigantprojekt», 1580-talet. Borggården har de ungefärliga måtten: 75 × 100 m. Flyglarna mot norr, t. v., och mot söder, t. h., ha samma längd som Uppsala domkyrka. Utbyggnaden skedde endast till tvärstrecket å långflygeln. Vid fullföljandet under Karl IX:s tid valdes avsevärd förenkling, ej heller denna i sin tur helt genomförd. — Ritning av LARS GEZELIUS.

planerats ingå i det mäktiga *treflyglade* slottet — vilken användning nordflygeln än avsetts för.

Slottsprojektets arkitekturhistoriska ställning

Den slottsanläggning, som Johan III på 1580-talet projekterade i Uppsala, saknar motsvarighet i svensk vasaarkitektur. Man kan här tala om gigantiska mått: två väldiga flyglar, båda i och för sig slottsmässiga, sammanbundna av en smal länga av 160 m:s yttre längd, borggården öppen mot väster med en yta av 75 × 100 m, dvs. ej mycket underlägsen gården till Nic. Tessins d. y:s stockholmsslott, koncipierat mer än 100 år senare.

Vad som i denna slottsanläggning frapperar är icke endast de väldiga måtten utan också planformen. Tanken var ju icke ny. Redan Franciscus Pahr hade känt »olust» inför den bastionerade linjen och i sin ritning ersatt densamma med en arkad-genombruten mur, krönt av en öppen, av konsoler buren gång. Det är Pahrs tanke i detta stycke Johan III och hans nya estetiska rådgivare ta fasta på.

Även om ett bedömande av det nya slottsprojektet måste ske med försiktighet — det blev ju till slut endat en torso — kan det vara på sin plats att göra klart för sig att vad som här projekterats är något nytt för svensk arkitektur. Med sina flyglar kring en vidsträckt borggård, med sin långa huvudlänga och med sin klara axialitet blir denna slottsplan mera besläktad med 1600-talet än med 1500-talet. Axialitet finns i Johan III:s Vadstena och Borgholm, ja, redan i Gustav Vasas Gripsholm kan man skönja en axellinje. Men uppsalaprojektet har ändå drag, som mera än de andra pekar mot vad som senare komma skulle.

Johan III och hans kyrkor

I sin vittutgrenade byggnadsverksamhet ägnade sig Johan III med stor inlevelse åt kyrkor. Han restaurerade ett antal äldre, såsom Uppsala domkyrka och Varnhems klosterkyrka, han byggde nya i Stockholm, bland dem S:ta Clara och S:t Jakob. Det största kyrkobyggnadsprojektet konungen ägnade sig åt var en Trefaldighetskyrka, förlagd till svartbrödraklostrets tomt i Gamla stan.

Grundplanen var dock så voluminös att bygget endast hann påbörjas.

I praktiskt taget alla slott den ivrige byggkonungen ombyggde eller nybyggde ingingo ståtliga kyrkor eller kapell. Så var förhållandet bl. a. vid Stockholms slott, vid Kalmar och Borgholms och Vadstena slott, vid Gävle slott och Svartsjö slott. Den ståtliga slottskyrkan på Uppsala slott ha vi i denna uppsats lärt känna.

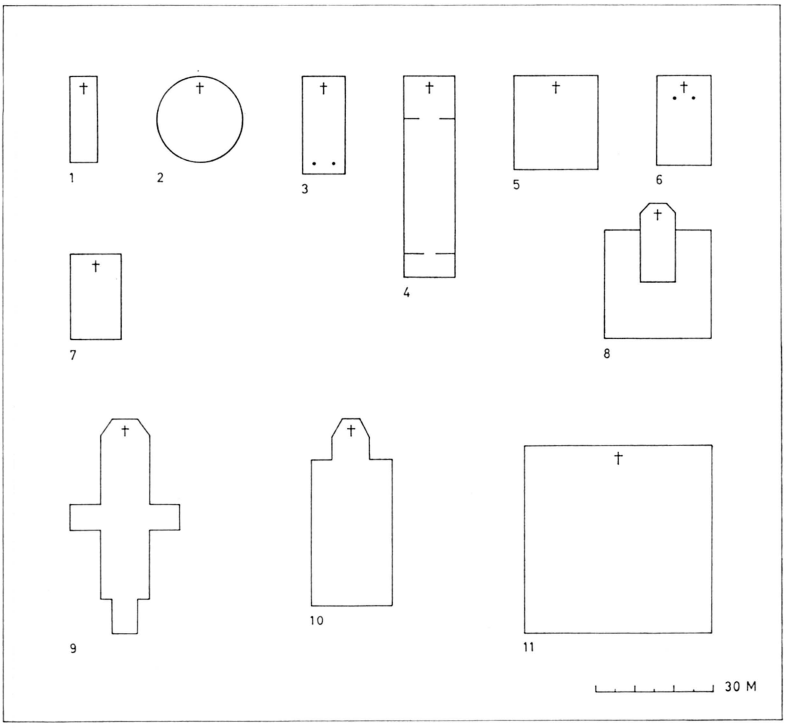

Bild 36. Johan III:s kyrkor, schematiskt framställda och jämförda i enhetlig skala. I övre raden slottskyrkor, i undre fristående kyrkor och kyrkoprojekt. 1. Kalmar slottskyrka; 2. Svartsjö slottskyrka; 3. Uppsala slottskyrka I (projekt); 4. Stockholms slottskyrka; 5. Uppsala slottskyrka II; 6. Vadstena slottskyrka; 7. Borgholms slottskyrka; 8. Gävle slottskyrka (inom slottskonturen); 9. S:ta Clara kyrka, Stockholm; 10. S:t Jakobs kyrka, Stockholm; 11. Trefaldighetskyrkan, Stockholm (ej fullbordad). — Ritning av LARS GEZELIUS.

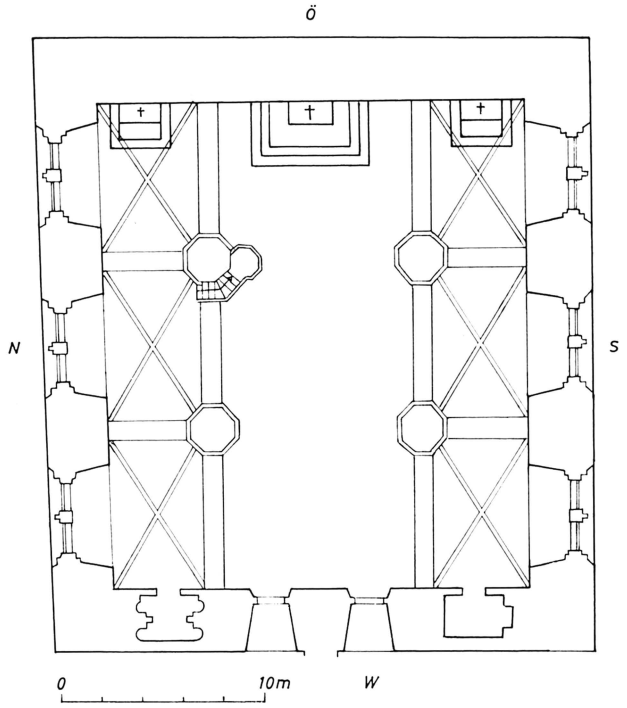

Bild 37. Slottskyrkan på Uppsala slott, dess nedre plan, omritad i tidsenlig skala med utgångspunkt dels från Jean de la Vallées uppmätning 1660, dels från de ännu kvarstående omslutningsmurarna. De nedre sidoskeppens övervälvning kan ej längre bestämmas; de markerade kryssvalven kan därför säkrare sägas gälla de *övre* sidoskeppen. — Ritning av FRYMETA FLAM.

Kyrkorna präglas av en differentierad planform: rektangulära voro Stockholm, Kalmar, Borgholm, kvadratiska Vadstena, Uppsala och Trefaldighet i Stockholm, rund Svartsjö. Treskeppiga rektanglar med smalare, trigonavslutat kor var Clara och Jakob i Stockholm. Originellast var kyrkan på Gävle slott: medan »långhuset» stannade inom den kvadratiska slottskroppens mittdel, sköt det trigonalt avslutade koret ut utanför slottets östfasad.

Då någon konsthistorisk utredning över Johan III:s märkliga kyrkobyggnadsverksamhet ännu ej publicerats, är det ej möjligt

att på ett säkrare sätt uttala sig om tendensen i densamma. Så vitt man redan nu kan skönja är dock benägenheten för goticering evident. Berörda drag framträder på många sätt: kyrkorummets resning upp mot »gotiska» täckande valv och korens trigonavslutningar. Tendensen från »renässans» mot »gotik» framträder på ett pregnant sätt i Vadstena slottskyrka: medan från början kyrkorummet präglas av renässans, övertäcks det i ett andra skede med ett väldigt, klart goticerande ribbvalv, ännu bevarat.

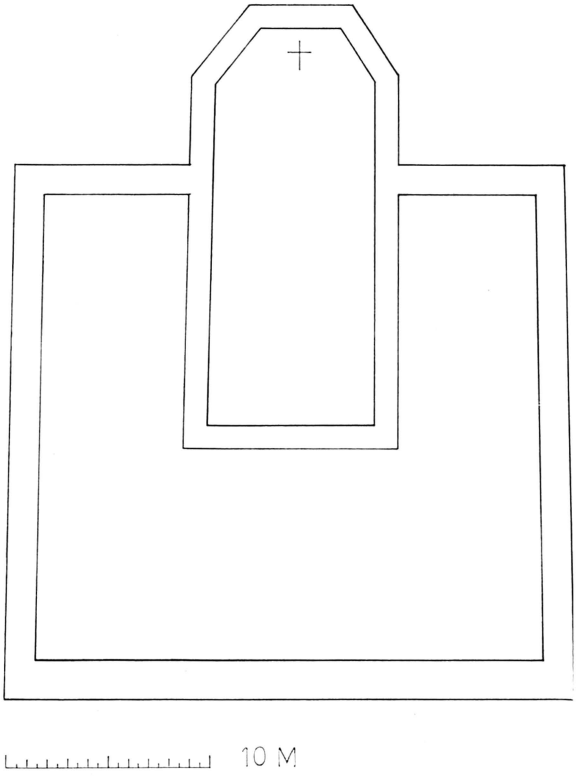

Bild 38. Gävle slott med dess slottskyrka, schematiskt tecknat i samma skala som slottskyrkan i Uppsala på bild 37. Av planen framgår att Gävle *slott* och Uppsala *slottskyrka,* byggda i stort sett samtidigt, ha mått, som nära överensstämma med varandra.

Vad slottskyrkan på Uppsala slott beträffar har den flera omisskännliga goticerande drag: de övre sidoskeppen ha övertäckts av ribbvalv med gotisk resning, de övre kyrkfönstren avslutas i gotiska »spetsar». Fyrpassmotivet ses, om än sparsamt, i den dekorativa altarväggutsmyckningen.

Tiden har gått hårt fram över Johan III:s kyrkor. Vid pass hälften äro försvunna eller hårt ruinerade: slottskyrkorna i Stockholm, Borgholm, Uppsala, Gävle och Svartsjö kunna aldrig återuppstå. Så mycket mer ligger det makt uppå att allt vad som finns kvar bevaras, konserveras och tillgängliggöres för att belysa vår störste byggkonungs konstnärliga intentioner.

Slottskyrkans öde

När Carl Hårleman i början av 1740-talet började tänka igenom på vilket sätt det torsoartade renässansslottet i Uppsala skulle kunna ombyggas till tidsenligt skick, var det stora problem som mötte honom. Önskemålet att skapa en ordentlig öst-västlig byggnadsaxel var nog det som starkast besjälade arkitekten. För oss är obekant om Hårleman förstod att samma problem varit aktuellt redan för Johan III. Hur än därmed förhöll sig bedömde Hårleman saken så att långslottet skulle bli »huvudflygel» och att den väldiga sydflygeln skulle decimeras så att den bleve rimlig som flygel i det nya öst-västliga axelslottet, på sin norra sida balanserat med en nordflygel. Utbyggnadsprogram i denna riktning upprättades av Hårleman; här föreligger inga konsthistoriska problem, ty Hårlemans ritningar finnas kvar i original.

Bild 39. Uppsala stads sigill, avtryck från 1590. Sigillbilden en kyrka, som torde återgå på ett medeltida Uppsala-sigill men som visar drag, vilka inspirerats sannolikt även av slottskyrkan på Uppsala slott och slottets sydöstra torn.

Ritningarna visa nogsamt hur Hårleman gick tillväga. Inga som helst hänsyn togs till vasaslottet, vare sig till dess exteriör eller interiör; det bedömdes enbart som murmassor, som kunde ingå i det nya slottet. Sydflygelns decimering skedde på det mest radikala, för att inte säga brutala sätt: västra halvdelen med de pahrska slottsvåningarna skars definitivt bort, flygelns nya västfasad försköts ända till slottskyrkans västmur. I stället för de rivna våningarna »sköt» Hårleman in de nya inom slottskyrkans voluminösa utrymme. Entresoleringar beredde här rum för icke mindre än fyra våningar. Det är otroligt att Hårleman kunde förgripa sig på ett sådant arkitektoniskt lysande rum som slottskyrkan! Här blottas en läggning hos Hårleman, som är svår att förklara.

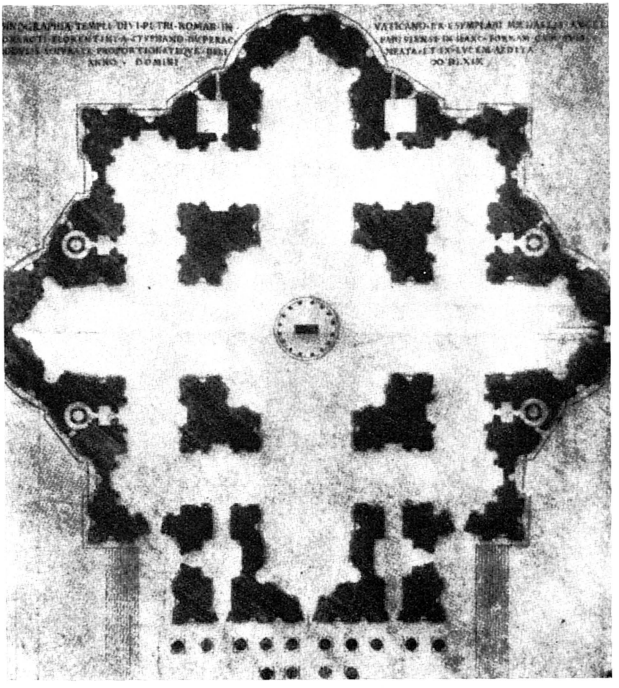

Bild 40. S:t Peter i Rom, Michelangelos plan från tiden efter 1547. Jfr kyrkplanerna hos el Escorial, bild 41, och Uppsala slott, bild 37.

Det intressantaste i Hårlemans nyskapelse är hans projekt till den nya nordflygeln. Obunden av äldre murverk kunde han här komponera fritt. Beteckningar på ritningen kan ange att flygeln tänktes ge lokaler bl. a. för ett adligt jungfrustift, troligen en idé av Lovisa Ulrika, som på några andra ställen lanserat samma plan, alla med det danska Vallö som modell. Men nordflygeln blev

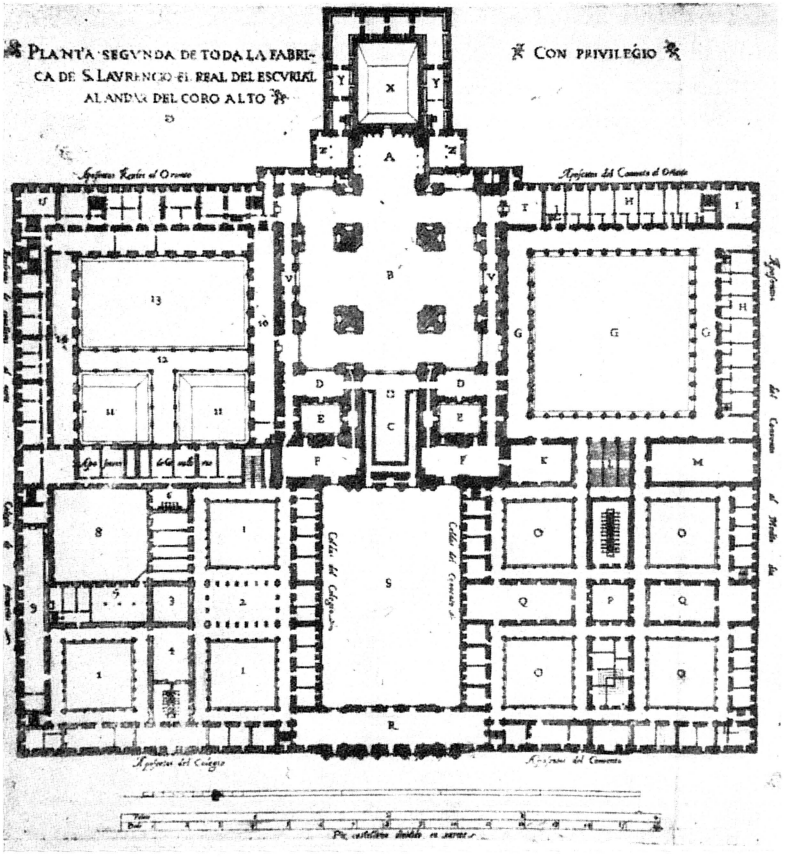

Bild 41. el Escorial, Filip II:s slott-kloster i närheten av Madrid, uppfört 1563–1585. Den till centrum förlagda kyrkan torde till sin plan återgå på S:t Peter i Rom, bild 40.

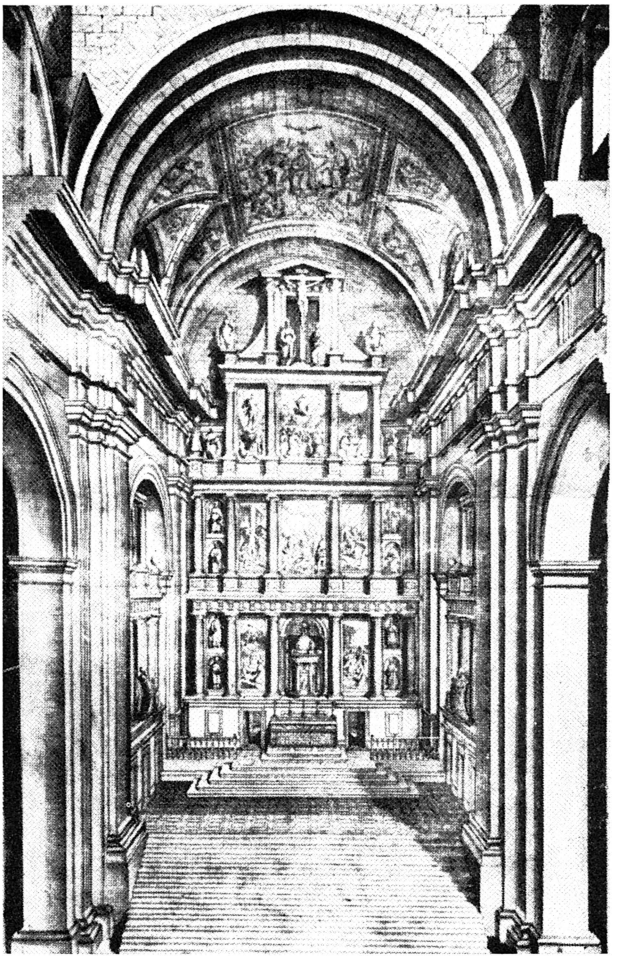

Bild 42. el Escorial, interiör av kyrkan sedd mot altarväggen. Jfr bild 22.

aldrig uppförd. Endast en förtagningsgavel som nordlig avslutning på långslottets fasad får vittna om vad som en gång planerades.

Det var ett ohyggligt öde, som drabbade den märkliga och mäktiga, arkitektoniskt så lysande slottskyrkan på Uppsala slott: först hårt åtgången av branden 1702, därefter på 1740-talet »slaktad».

Naturligtvis måste vi glädja oss över att, trots allt, så stora rester av det forna Uppsala slott finnas bevarade, i västpartiets ruiner, i de båda bastionerna och inne i storslottets väggar. Men låtom oss dock sluta denna studie med en suck:

För den som försöker slå vakt om minnena av det äldre Uppsala står det ofta klart hur enastående effektivt destruktiva krafter gått fram över köpstadens, kungsstadens och ärkesätets byggnadsminnen från medeltiden och vasatiden. Försvunna äro de medeltida byggnaderna kring domkyrkan: tornborgen, Domkapitelshuset, S:ta Barbro hus och kapell och S:t Eriks kapell vid källan, borta är S:t Eriks kyrka på Riddartorget, Trefaldighetskyrkans bogårdsmur och Domprostgården, jämnat med marken är Helgeandshuset på Fyristorg, försvunna äro S:t Pers kyrka och Vårfrukyrkan, borta äro franciskanklostret och kungsgården, helt nerbruten är den äldsta vasaborgen Uppsala gård. Och så domkyrkan och slottet: domkyrkan hårt ombyggd 1885–1893, slottet ännu mera hårt ombyggt 1744–1762.

Kan någon svensk stad uppvisa en rikare serie raserade eller omstuvade byggnadsminnen?

NOTER OCH TILLÄGG

Slottskyrkan på Uppsala slott har hittills föga uppmärksammats i den konstvetenskapliga litteraturen. Detta har sin grund dels däri att den icke varit studerbar, dels i att slottets byggnadshistoria, av vilken slottskyrkan ju är så avhängig, ännu icke blivit föremål för bearbetning. Något sådant har heller icke varit möjligt före de senare årens byggnadsundersökningar. Författaren till föreliggande studie har ägnat slottskyrkan intresse sedan början av 1940-talet, då mina byggnadsarkeologiska fältundersökningar i slottsområdet begynte.

Slottskyrkans omnämnande i den historiska litteraturen är anmärkningsvärt litet. Samuel Kiechel nämner den 1586, Uppsala möte torde ha avslutats i slottskyrkan. När den åsyftas i den engelska ambassadören Bulstrode Whitelockes dagbok från hans besök i Uppsala 1654, får den icke rätt beteckning utan kallas »en sal i två våningar». Efter 1600-talet användes kyrkan icke sedan den skadats av branden 1702. På 1740-talet blev den entresolerad. Först 1902 uppmärksammades altarväggens stuckaturer vid Landsarkivets inredning.

På senare år har slottskyrkan debatterats i samband med Landsarkivets tänkta förflyttning från slottet. När detta skrives pågår förhandlingar om tomtplats för Landsarkivets nya förläggning. Bli i framtiden de inom slottskyrkan hårt inbyggda nya »kungsvåningarna» frilagda, föreligger möjlighet att frigöra åtminstone delar av den resliga altarväggen, vars stuckaturer i väsentlig omfattning alltjämt stå intakta.

En bildscen, framställd i stuck och med motivet »Israels barn kring koppar-

ormen», bild 18 ovan, ingår av allt att döma i det fotomaterial, som härrör från inredningsarbetena för Landsarkivet 1902. Stuckscenen har troligen ingått bland slottskyrkans bilder. Den uppmärksammades 1851 av FR. WILH. SCHOLANDER, som vid besök uppe på slottet avtecknade den i sin resedagbok över sin resa i Uppland nämnda år. Scholanders kommentar lyder: »— — — Bland märkvärdigheterna i Uppsala får ej glömmas ett litet murstycke, som finnes oskadat av taffelrummet i gamla slottet och visar att detta har invändigt varit utstyrdt med mycken prakt. Högt uppe på väggen sitter nämligen ett stycke basrelief föreställande Israels barn kring kopparormen. Det är gjordt med mycken skicklighet, figurerna i kroppsstorlek.» Se GURLI TAUBES utgåva av dagboken, Malmö 1955, faksimilsida 8, textsida 41.

Uppsala slotts brand 1702 skildras av JOHAN EENBERG i »En Utförlig Relation om den Grufweliga Eldzwåda och Skada som sig tildrog med Upsala Stad den 16 Maji åhr 1702 — Tryckt åhr 1703». — Uppsalas byggnadsmiljöer under 1600- och 1700-talen belyses av NILS SUNDQUIST i »De arkitektoniska miljöerna i Uppsala före och efter branden 1702» (1956) med däri anförd utförlig litteraturförteckning. — Byggnadsverksamheten under Hårlemanstiden i Uppsala behandlas utförligt av ÅKE STAVENOW i Sjuttonhundratalets Uppsala, Ett bidrag till stadens byggnadshistoria under frihetstiden; i Upplands fornminnesförenings tidskrift 38, 1923. — Uppsala slotts byggnadshistoria har utförligast berörts av AUGUST HAHR i skrifter, som han utgivit alltifrån 1907 till 1940. Utförlig förteckning häröver ses hos NILS SUNDQUIST, Franciscus Pahr i Uppsala; i Festskrift till Anders Diös på 75-årsdagen 21 febr. 1966. — Slottskyrkan på Uppsala slott vidröres av ERIK LUNDBERG i Byggnadskonsten i Sverige, 2, Sengotik, renässans (1948). Här återges för första gången 1902 års uppmätning och utritning av slottskyrkans altarvägg. — Olov Rudbecks ritningar av Uppsala slott förvaras i Uppsala universitets bibliotek. — Johan III:s speciella intresse för änglagestalter beröres av GÖRAN LINDAHL, Johan och änglarna, understreckare i Svenska Dagbladet 30 dec. 1959. — Den liturgiska striden under Johan III studeras bäst hos HJALMAR HOLMQUIST i Svenska Kyrkans Historia, 3, Reformationstidevarvet 1521–1611 (1933). — Johan III:s collegium på Gråmunkeholmen i Stockholm skildras av GUNNAR BOLIN i S:t Eriks årsbok 1912 och 1918. — Johan III:s förhållande till borgerskapet i Uppsala belyses utförligt av SVEN LJUNG i Uppsala stads historia, 2, Senare medeltiden och vasatiden (1954). — För S:t Eriks skrins historia hänvisas till O. KÄLLSTRÖMS uppsats i verket Erik den Helige, Historia, kult, reliker (1954). — Johan III:s byggnadsverksamhet får översiktlig belysning i de av V. GRANLUND utgivna breven ur Riksregistraturet 1568–1592 rörande de olika byggnadsföretagen (Historiskt Bibliotek, I). — Gunillaklockan på bastionen Styrbiskop behandlas av NILS SUNDQUIST, Gunillaklockan; i Uppland 1947. — Samuel Kiechels resa i Sverige 1586 utges i Hist. tidskr. 1892. — Johan III:s byggverksamhet beröres av MARTIN OLSSON i Stockholms slotts historia, I (1940) och Kalmar slotts historia, II A (1961); av E. LUNDBERG m. fl. i Vadstena slott (1940); av SVEN BRANDEL i Sveriges kyrkor, konsthistoriskt inventarium (S:ta Clara kyrka i Stockholm, 1927), och av E. LUNDMARK, ib. (S:t Jakobs kyrka i Stockholm, 1930). — Lovisa Ulrikas och Adolf Fredriks tanke att till Uppsala slotts tänkta norra flygel förlägga ett adligt jungfrustift beröres av NILS SUNDQUIST, »Adligt jungfrustift på Uppsala slott», UNT:s julnummer 1955. — Gävle slotts äldre byggnadshistoria behandlas av ARNE MODÉN, Ur Gefle slotts äldre byggnadshistoria; i Från Gästrikland 1932.

I och för uppmätning av slottskyrkan på Uppsala slott har studier av bevarade delar av kyrkan jämte äldre ritningsmaterial företagits av arkitektelever i professor Göran Lindahls arkitekturhistoriska seminarium vid Kungl. Konsthögskolan.

Under mina studier kring slottskyrkan på Uppsala slott har jag, så fängslande som detta ämne är, icke kunnat undgå att göra vissa överväganden rörande slottskyrkans arkitektoniska proveniens. Det är med utgångspunkt härifrån jag nu önskar utveckla några synpunkter. Då berörda frågeställning har att prövas med basering från ett omfattande konsthistoriskt material, ett arbete som jag tyvärr icke hinner ägna mig åt, har jag icke velat införa mitt resonemang i huvudtexten.

Upptakten till att jag, trots allt, tror mig ha nått ett visst resultat i föreliggande ärende kommer via mitt försök att tolka Johan III:s slottsprojekt, dvs. det i vilket även en nordflygel skulle ingå. Jag tänkte mig densamma som ett »collegium» för akademisk undervisning, med betoning av teologiska studier och prästutbildning; slottskyrkans dimensioner finge en önskvärd förklaring med en sådan tolkning. Min åstundan var att i europeiskt material av besläktad art återfinna ett slott, där fursten icke bara hade bostad utan där han även beredde plats för undervisning av nyss skisserat slag. Tillfälle gavs mig att beröra sagda problemställning för min vän antikvarien Sune Zackrisson då han i annat ärende en dag besökte mig. Zackrisson uttalade spontant att en parallell funnes i den spanske kungen Filip II:s slott-kloster, el Escorial, några mil nordväst om Madrid. Filip II hade där icke blott bostad utan även kyrka, kloster och klosterskola. Jag tog fasta på uppslaget och fann snart det vara oväntat bärigt. Escorial uppfördes av den ärkekatolske Filip II (1527–1598) som en plats där han i sin bostad helt nära kyrkans kor kunde, som någon har sagt, »tillsammans med Gud styra sitt värdsvälde». Den stora kyrkan, vars valv bäres av fyra väldiga pelare, har kvadratisk plan och enighet råder om att den hämtar sina drag från S:t Peter i Rom. Tillfälle gavs nu för mig att icke blott peka på en parallell, där en furste i sitt slott har undervisning; den frågan aktualiserades tillika starkt för mig om icke även slottskyrkan i Uppsala kunde tänkas vara en, om ock blygsam, länk i det kyrkoplanssystem, som börjar med Michelangelos S:t Peter, från åren efter 1546, och går över Filip II:s Escorial-kyrka från åren efter 1563. Jag var minst sagt tveksam om jag skulle fortsätta på den inslagna linjen, så ansträngt som det syntes mig vara att jämföra Johan III:s uppsalaslott med Filip II:s Escorial. Men jag fick en välkommen stöt framåt, när jag med amanuens Lars Gezelius' bistånd vid beräkningar fann, att Johan III:s 1588 påbörjade kyrka i Stockholm, förlagd till Svartbrödraklostrets område i staden mellan broarna i Stockholm och benämnd Trefaldighetskyrkan, anlagts med en planstorlek mycket nära Escorial-kyrkan! Ehuru kyrkan i Stockholm endast hann grundläggas och påbörjas, känner man dess storlek, då Johan III i ett brev från 1588 anger att kyrkans inre mått skall vara 80 alnar, dvs. 48 m, i fyrkant.

Uppslagets »hetta» gjorde att jag även prövade el Escorials anläggningsplan. Idén för densamma skall vara att Filip II vill anlägga slott-klostret i form av ett halster, emedan han tidigare förgått sig mot en kyrka, ägnad S:t Laurentius. Det var i synnerhet kyrkans läge i Escorials centrum, som kom mig att tänka på Johan III:s benägenhet att ge sina slottskyrkor mittläge. Så är förhållandet i Borgholm, så i Vadstena, så i Gävle, ja, också i Svartsjö. Principen blir densamma som i Escorial: kyrkan i centrum, omkring den bostadsrum m. m. Jag har icke för avsikt att mer än tillbörligt pressa denna överensstämmelse, men jag har velat peka på en linje, som kan vara värd att pröva i en fortsatt forskning, inte minst då det gäller att tolka Johan III:s slottsplaner, där han givit *kyrkan* ett omisskännligt centralt läge.

Framhållas må att förbindelserna mellan Filip II och Johan III bör ha varit ej alltför obetydliga. Det framgår bl. a. av dokumentsammanställningen »Johan III och Filip II, depescher från det spanska sändebudet till Sverige, kapten Fr. de Eraso 1578–79», publicerad i Historisk tidskrift 1886.

Då det är känt att Willem Boy deltagit i planeringen av Trefaldighetskyrkan i Stockholm och denna har besläktade mått med Escorial-kyrkan, kan kontakten med spanskt område tänkas ha gått genom nederländaren Willem Boy. Nederländerna tillhörde vid aktuell tid Filip II:s vida välde. Mot bakgrunden av det nu anförda blir det naturligt att spekulera över om icke slottskyrkans i Uppsala koncipiering även den återgår på Willem Boy — och kanske med den hela Johan III:s andra slottsprojekt i Uppsala, det U-formade

[Willem Boys förhållande till Trefaldighetskyrkan i Stockholm belyses av ett brev i Riks-Registraturet från 1589, anfört av VICTOR GRANLUND:

»Till Anders Larson om helge Trefaldigheets Kyrke bygningh.

Datum Vpsala then 6. Januarij. Anno 1589:

Wår ynnest och nådige wilie tilförende. Du haffner nogsampt förstaedt Wår meningh, Anders Larson att wij wele bruke tigh till att förestå helge Trefåldigheetz Kyrke byggningh som medh thet förste i Stockholm skall haffnes förhender. Så effter wij haffue giffuitt wår tro tienere M. Willem Boij, fulkomligh vnderwisning hure samme Kyrcke skall företages, der opå han tigh en afmålningh skall bekomme lathe. Och wij ingelunde wele medh samme Kyrkie byggningh lijde någen fördröijelse. — — —»]

Slottskyrkan på Uppsala slott har nära hört samman med den öster om densamma belägna rikssalen. Dessa två stora rumsligheter ha kompletterat varandra. Man kan svårligen tänka sig den ena utan den andra. Det har därför alltid förvånat mig att rikssalen haft en sådan blygsam höjd; denna har, enligt den uppfattning, som gäller, varit identisk med våningshöjden i västpartiets kungsvåning, dvs. stannat vid ej fullt 7 m. Att en hemlighet ligger förborgad med rikssalens tidigaste samröre med slottskyrkan framgår klart därav att på Jean de la Vallées nedre våningsplan, bild 3, klara tecken visar att slottskyrkans nedre norra sidoskepp både mot väster och mot öster, dvs. mot slottskyrkan, mynnat i portaler, som stå igensatta. Vidare genombrytes slottskyrkans västra mur av två smalare portaler, vars form skvallrar om att de äro recenta. Härtill kan fogas att »Trumpetargången» utanför slottskyrkans norra fasad (mot borggården) är ett senare tillägg. Slutligen har de tunna väggarna i våningen under rikssalen, bild 34, sådan karaktär att de måste vara av ett senare datum än omslutningsmurarna.

Alla dessa frågor, så önskvärda att få lösta, kom upp till debatt i januari–februari 1966, då inredningsarbeten utfördes i lokaler, hittills disponerade av Uppsala läns lantmäterikontor men nu ställda till Landsarkivets förfogande. I första hand gällde det det vidsträckta rum, som ligger under rikssalen och nära sluter an till den forna slottskyrkans östra sida. Där framkom på väggen mot slottskyrkan två valvbågar, som vid närmare granskning visade sig tillhöra ett par portaler, som en gång givit förbindelse med slottskyrkans nedre sidoskepp. Det märkliga och oväntade fyndet tydde vid ett första övervägande på att, sedan de sekundära mellanväggarna reducerats, rikssalen haft en lika stor sal under sig, vilken, liksom den »övre», med två portaler stått i förbindelse med kyrkan. Det hela blev verkligen ganska besynnerligt. Jag diskuterade berörda problem med antikvarie Anna-Märta Berg, som härvid väckte tanken att rikssalen, i full överensstämmelse med kyrkan, stigit upp genom två våningar och att denna tvåvånings sal i sin övre del, även nu liksom kyrkan, haft läktare. Det är möjligt att via detta uppslag, byggt på premisserna med de två nedre portalerna och på tanken om de två »rikssalarna», lösningen kan nås på frågan om den primära rikssalens utformning. Tyvärr synes det vara utom möjlighetens gräns att komma till full klarhet, så ombyggda som dessa partier

av slottet äro. Men ändå känns det proportionerligt mera tilltalande om den tidigast koncipierade rikssalen haft en resning på 2 × 7, dvs. 14 m, och att kyrkans läktare liksom »fortsatt» runt rikssalen. Först med nu antydd form ha kyrka och rikssal stått i nöjaktigt arkitektoniskt förhållande till varandra. Mycket tyder på att de nedre portalerna snart igensattes för att medge arrangerandet av altaren även i de två sidoskeppen, ett på vardera sidan om högaltaret. När rikssalens nedre del avskiljdes från överdelen med golv och det nedre partiet uppdelades i ett antal rum, känner vi ej tidpunkten för; det måste dock ha skett före 1660, ty på Jean de la Vallées plan från sagda år är det nämnda arrangemanget för handen. Möjligen kan man sätta förändringen i samband med Trumpetargångens anläggande, vilket, som i huvudtexten anförts, sannolikt är att förlägga till Casper Panténs arbete vid slottet på 1620-talet.

Då det gäller att belysa Johan III:s intresse för Uppsala universitet finns två omständigheter, som äro värda att anföra. Den ena är att Johan någon gång vid mitten av 1570-talet låtit utarbeta konstitutioner för universitetet. De finnas återgivna och kommenterade hos C. ANNERSTEDT, Uppsala universitets historia, Första delen (1877), p. 65 f., samt Bihang I (1877), p. 11 ff. Den andra är att Johannes Messenius förmäler (i Scondia illustrata, VII, p. 77) att Johan III 1586 haft för avsikt att nedlägga kronan till sin son Sigismunds förmån, slå sig ned i Uppsala och där samla kring sig till universitetet de lärdaste män och att själv bli deras högsta styresman. (ANNERSTEDT, anf. arb., p. 65.) Därest bakom det nu anförda ligger allvar, kan man tänka sig att det 1576 grundade Collegium regium i franciskanklostret i Stockholm betraktades som ett provisorium och att konungen var mån om att ha det i Stockholm för att lättare kunna utöva uppsikt över det. När tiden var mogen skulle överflyttning till Uppsala ske; intet hindrar att lokaler då skulle beredas i en till slottet fogad nordflygel, ännu bekvämare än stockholmskollegiet att ha uppsikt över.

Johannes Messenius (1579–1636) var särdeles initierad i Johan III:s och Sigismunds förhållanden. Efter genomgång av Vadstena skola 1589–1591 studerade han från 1595 sju år i det av drottning Katarina Jagellonica understödda jesuitkollegiet i Braunsberg, av allt att döma förebild för Johan III:s Collegium regium i Stockholm. Messenius vistades härefter bl. a. i Krakau i Polen och stod i nära kontakt med Sigismunds hov, något som belyses icke minst därav att han ingick giftermål med Lucia Grothusen, dotter till Sigismunds lärare Arnold Grothusen. 1609 blev Messenius professor i juridik och politik i Uppsala men förordnades att förestå riksarkivet och utnämndes 1614 till assessor i Svea Hovrätt. Misstänkt för papistisk verksamhet blev han 1616 dömd till fängelse och satt många år på Kajaneborgs fästning, där han skrev sitt stora verk Scondia illustrata. Han frigavs 1635 men avled redan 1636.

Messenius uppgift om Johan III:s universitetsplaner i Uppsala kunna inte tillmätas fullviktigt vitsord, men då man vet hur särpräglad Johan III i många stycken var, kan bakom utsagon ligga en viss verklighet. Då emellertid vad som sagts icke kan bedömas som säkert kriterium, får den nu berörda frågan nöja sig med att förbli på förmodandets plan.

När jag just stod i färd att lämna denna uppsats till tryckning (28 mars 1966) blev jag i tillfälle att ta del av en uppsats »Johan III:s slottskyrkor», som våren 1962 ventilerades i konsthistoriska seminariet vid Uppsala universitet och författats av Christina Järnefelt. Läsningen gjorde mig både överraskad och glad, ty författarinnan har där kommit till samma mening som jag i flera frågor rörande Johan III:s slottskyrkor, bl. a. spörsmålet om att dessas mittlägen bl. a. kan återgå på Filip II:s Escorial. Uppsatsen innehåller i övrigt flera beaktansvärda synpunkter. Efter vad jag kan förstå är Christina Järnefelt den, som kommit Johan III:s subtila arkitektoniska idéer närmast vad rör slottskyrkorummets och dess miljös gestaltning.